

82. Kau 'a e ngaahi vaka tahi mo e ngaahi vakapuna

KONGA 7 - FAKAKINA

83,84,85,86. Ta'ofi 'a e fakakina pe me'a 'oku fakatu'utamaki ki he mo'uTautea ki he 'ikai faipau ki he fakaha ke ta'ofiTautea ki he 'ikai faipau ki he tu'utu'uni Fakamaau'anga felave'i mo e fakakinaFouna ki hono ta'ofi 'a e fakakina 'i he kelekele pule'anga

KONGA 8 – 'ULPIVaha 1 – 'Uli'i 'o e 'ea

87. Ngaahi Fatongia 'o e Minisita

88. Ngaahi palani ki he ala hoko ha 'uli 'a e 'ea

89. Ngofua ke fokotu'u ha fonise

90. Ke talangofua 'a e ngaahi vaka

91. Tu'unga kohu 'a e ngaahi me'alele

92. Ngofua ke sivi 'a e ngaahi me'alele

93. Tu'unga 'o e ngaahi 'elemeniti pau 'i he kohu

Vaha 2 – Longoa'a Fakakina

94. Ngaahi Fatongia 'o e Minsita

KONGA 9 - NGAHI ME'A UTA'ANGA MO E KAU FOLAU

Vaha 1 - Kolonitini

95. Ngaahi me'a uta'anga

96. Kakai mo e ngaahi koloa

97. Hokohoko 'a e pau ke kolonitini

98. Faka'ataa 'o e ngaahi me'a uta'anga, kau folau mo e ngaahi koloa

99. Ngaahi Heti Kuata kolonitini

100. Ngaahi me'angaue kolonitini

101. Fatongia ke 'oatu

102. Ngaahi me'angaue 'i he poini hu'anga mo mavahe'anga

103. Sivi 'o e ngaahi naunau mo e kakai 'i he ngaahi poini hu'anga mo e mavahe'anga

Vaha 2 – Kau Folau

104. Fatongia 'o e kakai 'oku tu'uta mo mavahe.

105. Tekinolosia sivi sikulini

106. Fakafisi ke tokoni

107. Sivi fakafaito'o

LAO KI HE MO'UI 'A E KAKAI 2008

Fokotu'utu'u 'o e Ngaahi Kupu

Kupu

KONGA 1 – TALATEU

1. Hingoa Nounou mo e kamata'anga

2. 'Uhinga'i Lea

3. Ha'i 'o e Kalauni

KONGA 2 - PULE'I

4. Ngaahi fatongia 'o e Minisita

5. Ngaahi Fatongia 'o e Talekita

6. Fokotu'u 'o e kau 'ofisa fakamafai

7. Faka'ilonga 'o e kau 'ofisa fakamafai

8. Fatongia ke fokotu'utu'u

9. Malu'i 'o e kau 'ofisa fakamafai

10. Fakangatangata ki he mafai 'o e 'ofisa fakamafai

KONGA 3 - NGAHI TU'UTU'UNI KI HE MO'UI 'A E KAKAI

11. Fiema'u 'a e tu'utu'uni ki he mo'ui 'a e kakai

12. Tufa 'o e ngaahi tu'utu'uni ki he mo'ui 'a e kakai

13. Kole ki ha tu'utu'uni fakahoko

14. Ngaahi Tu'utu'uni fakahoko

15. Ngaahi Sitepu ke fakahoko 'i he tu'utu'uni fakahoko

16. Ngaahi Fakamole

KONGA 4 - ME'ATOKONIVaha 1 – Ngaahi Tu'utu'uni Fakalukufua

17. Ngaahi Feitu'u

18. Lesisita 'o e Ngaahi fale me'akai

19. Kaniseli 'o e Lesisita

20. Tapui 'o e me'akai kuo maumau

21. Ngaahi Founa takihala

22. Tu'unga Fa'unga 'o e Me'akai

23. Me'akai 'oku 'ikai ke ma'a

24. Hu Mai 'o e Me'akai

25. Me'akai tuku 'aisi
26. Fanongonongo kasete'i 'o e me'akai fakatu'uta maki pe kaungakovi ki he mo'ui
27. Tapui
28. Hu mei tu'apule'anga
29. Tanaki 'o e ngaahi samipolo
30. 'Analaiso 'o e ngaahi samipolo me'akai

Vahe 2 – Ngaahi feitu'u ki he me'akai

31. Ngaue'aki 'o e ngaahi feitu'u ki he me'akai
32. Fakangatangata ki hono ngaue'aki 'o e ngaahi feitu'u ki he me'akai
33. Fekau ke fakangata pe tapu'i

Vahe 3 – Haisini 'o e Me'akai

34. Faka'ehi'ehi mei hono 'uli'i
35. Malu'i 'o e me'akai
36. Ngaahi fakangatangata
37. Malu'i mei he ulufia
38. Ke ma'a 'a e kau ngaohi me'akai
39. Ke ta'ofi hono 'uli'i 'o e me'akai 'e he kau ngaohi me'akai
40. Kakai puke 'i he mahaki fe'ave'aki 'e he me'akai
41. Fetu'utaki mo e taha puke 'i ha mahaki pipihi
42. Sivi 'o e kau ngaohi me'akai
43. Tamate'i 'o e fanongonongo pule'i
44. Ola 'o e fanongonongo pule'i
45. Fanongonongo ki he feitu'u na'e hu'u mei ai 'a e me'akai kuo ulufia

Vahe 4- Ngaahi Fale Tamate Manu mo e kau tamate manu

46. Kakai 'oku fakamafai kenau tamate manu
47. Fakafisi ke fakamafai'i
48. Sivi 'o e kakano kimu'a pea fakatau atu
49. Fanongonongo 'o e teu ke tamate manu
50. Sitapa'i 'o e ngaahi 'anga'anga
51. Kakai 'oku puke mei he mahaki fe'ave'aki 'i he me'akai
52. Fokotu'utu'u 'e he Minisita 'a e anga 'o e tamate manu

53. Ngaahi fiema'u ki he ngaahi fale tamate manu
54. Ke tauhi ma'a 'a e ngaahi fale tamate manu
55. Fakangatangata ki he fe'ave'aki 'o e kakano'i manu

KONGA 5 – PULE'I 'O E MA'U'ANGA VAI

56. Fatongia 'o e Minisita
57. Ke 'i ai ha vai fe'unga ki he inu 'i he ngaahi feitu'u
58. Sivi 'o e ngaahi matavai
59. Tohi fakamo'oni mei he Minisita ki he vai fe'unga ki he inu
60. Hia ke ngaue'aki ha vai te'eki ma'u tohi fakamo'oni
61. Ke fale'i 'a e ngaahi Komiti Vai Fakakolo
62. Fale'i ki hono malu'i 'o e vai mei he 'uli
63. Tapuni 'a e ma'u'anga vai ka 'oku 'ikai malu
64. Ngaahi paipa inu
65. Ngaahi ma'u'anga vai fakapaipa
66. Fakafisi 'a e Minisita ke tali ha palani 'o ha feitu'u ka ta'efe'unga 'a e ma'u'anga vai
67. 'Ikai fakahoko 'a e tu'utu'uni
68. Sivi 'o e ma'u'anga vai

KONGA 6 - NGAHI NAUNAU KI HE TAUHI 'O E MA'A

69. Fokotu'u 'o e ngaahi naunau ki he tauhi 'o e ma'a
70. Ke tali 'e he Minisita 'a e ngaahi palani
71. Tu'utu'uni 'e he Minista ki he ngaahi tu'unga
72. Ngaahi naunau ki he tauhi 'o e ma'a 'i he ngaahi fale nofo'anga
73. Ngaahi feitu'u ki he kakai
74. Ngaahi naunau ki he tauhi 'o e ma'a – ngaahi fiema'u fakalukufua
75. Fakangatangata ki he ngaahi fale malolo
76. Fakangatangata ki he ngaahi fale malolo keli
77. Naunau tauhi 'o e ma'a 'i he ngaahi 'apiako
78. Ke tali 'e he Minisita 'a e ngaahi sipinga
79. Ngaahi tu'unga ki he ngaahi tangike septiki
80. Tu'utu'uni ki he ngaahi me'a tu'uofi
81. Tapui 'a e ngaahi naunau kona

Vahe 4 – Ngaahi Mafai Fakalahi ‘o e kau ‘ofisa tali fakatu’utamaki fakafaito’o

187. Ngofua ke fakahoko ‘e he ‘ofisa tali fakatu’utamaki fakafaito’o ha tu’utu’uni ke tauhi
188. Loloa ‘o e tu’utu’uni
189. Fakamamafa’i ‘a hono fakahoko ‘o e Tu’utu’uni
190. Ke ‘oange he faingamalie ke talangofua ‘iate ia pe ki he tu’utu’uni
191. Sivi mo e faito’o
192. Faka’ata ‘a e tokotaha na’e tauhi
193. Tohi kole ke fakaloloa ‘a e tu’utu’uni
194. Fakakaukau’i ‘o e kole
195. Ngaahi fatongia ‘o e ‘ofisa tali fakatu’utamaki fakafaito’o fekau’aki mo ha taha kuo tauhi
196. Kole ki he Fakamaau’anga Lahi ha tu’utuuni fakangata ‘o e tauhi

Vahe 5 – Ngaahi me’a ke fakahoko lolotonga ha tu’unga fakatu’utamaki ki he mo’ui

197. Fakamatala loi pe takihala
198. Fakafaingata’a’ia’i ‘o e kau ‘ofisa tali fakatu’utamaki fakavavevave

KONGA X12 - MO’UI MO E MALU ‘I HE NGAUE’ANGA

199. Lesisita ‘o e ngaahi feitu’u ngaue
200. Lesisita ‘o ha founga ngaue fakatu’utamaki
201. Fakaha ‘a e mate
202. Fakaha ‘o ha lavea lahi
203. ‘A’ahi ‘a e ‘ofisa fakamafai
204. Ngaahi fakatu’utamaki ki he kakai kehe
205. Fakaha ‘o e ngaahi mahaki fakangaue’anga

KONGA 13- MUIMU’I MO FAKAHOKO

Vahe 1 - Ngaahi mafai ‘o e kau ‘ofisa fakamafai

206. Ngaahi mafai fakalukufua ke hu
207. Mafai ke hu ki ha feitu’u ke fakapapau’i pe ‘oku ‘i ai ha fakatu’utamaki ki he mo’ui lelei ‘a e kakai
208. Mafai ke hu ke vakai’i pe ‘oku muimui pau ki ha tu’utu’uni ki he mo’ui lelei

108. Kole ke fakahoko ‘e ha toketa pau
109. Ke ‘alu ‘a e taha folau ki he Talekita
110. Puke ‘ikai ha tohi puke
111. Faka’ata
112. Ke fakaha ki he taha folau
113. Kau fakatonulea
114. Faito’o ‘o e ngaahi uta mo e ngaahi feitu’u

Vahe 3 – Ngaahi me’a uta’anga

115. Lipooti ‘o e kau fakalele me’a uta’anga ‘oku tau mai
116. Fatongia ke ‘oatu ‘a e fakamatala
117. Tu’utu’uni afe’i
118. Fakahoko ‘o e fakamatala ki he kau pasese
119. Ngaahi tu’utu’uni fekau’aki mo e ngaahi me’a uta’anga
120. Fakafisi ke talangofua ki he tu’utu’uni
121. Ngaahi fakamole ‘o e fakahoko ‘o e tu’utu’uni
122. Fekau ‘e he Talekita ke tipositi ha malu’i ‘o e me’a uta’anga
123. Totongi huhu’i ki he taha ‘oku ‘o’ona
124. Fatongia ke fakasi’isi’i ha lavea, maumau pe faingata’a’ia

Vahe 4 – Ngaahi Mafai ‘a e ‘ofisa fakamafai

125. Ngaahi mafai ke sivi
126. Tokoni ki he kau ‘ofisa fakamafai
127. Tu’utu’uni ke ‘oatu ha fakamatala
128. Lipooti ‘o e maumau lao

KONGA 10 - NGAHI MAHAKI FANONGONONGO

Vahe 1 – Fakaha

129. Lesisita ‘o e ngaahi mahaki fanongonongo
130. Ngaue’aki ki he kau pekia
131. Fakaha ‘e he taha ngaue ki he mo’ui
132. Fakaha ‘e he pule ‘o e falemahaki
133. Taimi fanongonongo fakafalemahaki
134. Fakaha ‘e ha pule ‘o e fale fekumi

135. 'Ikai fakaha 'a e hingoa
 136. Fiema'u ha fakamatala fakalahi
 137. Tonu 'a e Fakamatala
 138. Fakapulipuli 'a e fakamatala

Vahe 2 - Fakatotolo'i 'a e Pipihi

139. Fatongia 'o e kau 'ofisa fakamafai
 140. Mafai ke fekau'i ke fakatotolo'i 'a e pipihi
 141. 'Ikai ke 'oatu ha fakamatala
 142. Fakaha 'o e fakamatala fetu'utaki

Vahe 3 – Tu'utu'uni Fakamaau'anga Lahi ki he mahaki fanongonongo 'oku pule'i

143. Kole ha tu'utu'uni ki he ngaahi mahaki fanongonongo 'oku pule'i
 144. Fakahoko 'a e tu'utu'uni 'i he 'ikai 'i ai 'a e tokotaha
 145. Tu'utu'uni 'uluaki sivi
 146. Tauhi ke fakahoko ha sivi fakafaito'o
 147. Pau ke fakamatala'i 'a e fakaikiiki 'o e sivi fakafaito'o.
 148. Faka'ata kimu'a pea 'osi 'a e tu'utu'uni 'uluaki sivi
 149. Tu'utu'uni fekau'aki mo e to'onga mo'ui
 150. Fatongia ke talangofua ki ha tu'utu'uni fekau'aki mo e to'onga mo'ui
 151. Tu'utu'uni tauhi
 152. Pau ke nofo 'a e tokotaha 'i he feitu'u tauhi mo fakahoko ha sivi fakafaito'o
 153. Pau ke fakamatala'i 'a e fakaikiiki 'o e sivi fakafaito'o pe faito'o
 154. Tufa 'o e ngaahi tu'utu'uni
 155. Fakaloloa 'o e tu'utu'uni fekau'aki mo e to'onga mo'ui pe tu'utu'uni tauhi
 156. Liliu mo e tamate'i 'o e tu'utu'uni 'uluaki sivi, tu'utu'uni fekau'aki mo e to'onga mo'ui pe tu'utu'uni tauhi
 157. Kole ki ha tohi fakamafai ke puke
 158. Foaki 'o e tohi fakamafai
 159. Fehalaaki fekau'aki mo e tohi fakamafai
 160. Founa kimu'a pea hu fakatatau ki ha tu'utu'uni pe tohi fakamafai
 161. Tapui 'a e mafola 'a e mahaki fanongonongo 'oku pule'i
 162. Fakafaingata'a'ia

KONGA 11 – NGAHI TU'UNGA FAKATU'UTAMAKI KI HE MO'UI 'A E KAKAI

Vahe 1 – Fakalukufua

163. Fekau'aki mo e ngaahi Lao kehe
 164. Fakaha 'o ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui
 165. Kanotohi 'o e tu'utu'uni ki he tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui
 166. Pulusi 'o e fakaha
 167. Fakaloloa 'o ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha
 168. Loloa 'o e tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha
 169. Fakangata 'a e tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha
 170. Ngofua ke fakatonotonu 'a e tu'utu'uni ki he tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai
 171. Fakaha 'o ha mahaki fanongonongo fakatu'utamaki
 172. Fakaha 'o ha mahaki fanongonongo fakatu'utamaki
 173. Pulusi
 174. Loloa 'o ha fakaha 'o ha mahaki fanongonongo fakavavevave
 175. Fakatonotonu

Vahe 2 – Ngaahi fatongia mo e ngaahi ngafa 'i he hoko ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui

176. Ngaue fakataha
 177. Vahe'i 'o e kau 'ofisa tali fakatu'utamaki
 178. Vahe'i 'o e kau 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o
 179. Ngaahi tu'unga ki hono fokotu'u
 180. Ngaahi mafai 'o e kau 'ofisa tali fakatu'utamaki fakavavevave
 181. Ngaahi mafai 'i he taimi fakatu'utamaki
 182. 'Ikai ke talangofua ki he fekau

Vahe 3 – Hu ki ha ngaahi feitu'u

183. Hu ki he ngaahi feitu'u
 184. Founa ki mu'a pea hu
 185. Mafai fakalukufua hili 'a e hu ki he ngaahi feitu'u
 186. 'Ikai ke tokoni ki ha 'ofisa tali fakatu'utamaki fakavavevave

“**uli'i 'o e 'ea'**” ‘oku ‘uhinga ki he ‘ea kuo ‘uli'i ‘e ha me’ a ‘a ia ‘oku fakaha ‘e he Minisita mei he taimi ki he taimi ‘oku kona pe ‘ikai taau;

“**monumanu**” ‘oku ‘uhinga ki ha taha ‘o ha fa’ahinga ‘o e monumanu, pea kau ai–

(a) ha monumanu toto mafana (mammal), manupuna, ika (finfish), fimgota, manu totolo hu'itu'a fakato fua (reptiles), monumanu totolo huitu'a (amphibian), 'inisekite, pe monumanu 'ikai huitu'a; pe

(b) ha monumanu pe sino kuo fakaha ‘e he Minisita ‘i ha fanongonongo ‘i he Kasete ko ha monumanu ki he ngaahi taumu’ a ‘o e Lao ni;

“**ofisa fakamafai**” ‘oku ‘uhinga ki ha ‘ofisa kuo fokotu’u ‘i he kupu 6 ‘i he taumu’ a ke fakahoko ‘a e ngaahi fatongia ‘i he Lao ni pea kau ki ai mo e ‘ofisa polisi;

“**uta**” ‘oku ‘uhinga ki he ngaahi koloa ‘oku uta ‘i ha vakapuna pe vaka;

“**tokotaha 'oku ne ma'u ha mahaki pipihi**” ‘oku ‘uhinga ki ha tokotaha, monumanu pe manupuna ‘a ia, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi faka'ilonga ‘o ha mahaki (symptoms) mo e faka'ilonga (signs) ‘o e mahaki, ka ‘oku ne ma'u ‘a e ‘eiseni ‘oku pipihi pea ‘oku ne hoko ko ha taha ‘oku fakatupu ma'u mei ai ‘a e mahaki;

“**me'a fakakohu**” ‘oku ‘uhinga ki ha fa’ahinga fa’unga pe ngaahi fakamanava mei ha pe ‘i he ‘a ia ‘e malava ke tukuange mai mei ai ‘a e kohu pe ‘ahu;

“**taha fehokotaki**” ‘oku ‘uhinga ki ha tokotaha pe monumanu kuo feohi mo ha taha pe monumanu kuo ma'u he mahaki pe ‘ataakai kuo ‘ulufia ‘a ia ‘e malava ke ma'u mei ai ‘a e ‘eiseni ‘oku pipihi;

“**koniteina**” ‘oku kau ai ‘a e kato, laulau, kane, kofukofu pe fa’ahinga fa'o'anga pe, ‘o tatau ai pe pe ‘oku fakaava pe ‘oku tapuni;

“**ulufia**” ‘oku ‘uhinga ki he ‘i ai ‘a e ‘eiseni ‘oku pipihi ‘i he funga sino pe ‘i ha toe ngaahi me'akehe ‘o kau ai ‘a e me'atokoni mo e vai;

“**mahaki fanongonongo 'oku pule'i**” ‘oku ‘uhinga ki ha mahaki fanongonongo kuo fakaha ‘i ha tu'utu'uni ko ha mahaki fanongonongo ‘oku pule'i;

“**me'a uta'anga**” ‘oku ‘uhinga ki ha vaka tahi, vakapuna, pe ha ngaahi founa kehe ‘o e fe'alu'aki kau ai ha koniteina uta ‘oku uta ‘i ha vakatahi pe ha vakapuna, ‘oku tau mai ki Tonga pe ‘oku ‘ai ke mavahe atu mei Tonga;

“**kau ngaue**” ‘oku ‘uhinga ki he kau ngaue ‘o ha vakapuna pe vaka, ‘oku nau ngaue ki he fakahoko fatongia ‘i he vaka;

209. Mafai ke fakahoko ha ngaahi sitepu kapau ‘oku ‘ikai muimui ki he tu'utu'uni ki he mo'ui lelei ‘a e kakai

Vahe 2 – Founa 'o e Hu

210. Hu loto ki ai

211. Hu ki ha feitu'u ‘o fakataata ki he kupu 207, 208 pe 209

212. Kole ki ha tohi kumi

213. Foaki ‘o e tohi kumi

214. Ta'ekakato ‘a e tohi fakamafai

215. Ngaahi tohi fakamafai – founa kimu'a pea toki hu

216. Ngaahi mafai fakalukufua hili ‘a e hu ki he ngaahi feitu'u

217. 'ikai ke tokoni pe ta'etali ha ngaahi fehu'i

218. Puke ha fakamo'oni ‘i ha feitu'u ala hu ki ai ta'e tomu'a loto ki ai pe ‘aki ha tohi fakamafai

219. Puke ha fakamo'oni

220. Mafai ke fakamavahe'i pe ke fakasi'isi'i ‘a e ngaahi fakatu'utamaki ki he mou'i lelei ‘a e kakai

221. Totongi fakafoki ‘a e ngaahi fakamole ki he fakahoko ‘o e ngaahi sitepu

222. Tauhi malu ‘a e ngaahi me'a kuo puke

223. Ue'i ‘o e ngaahi me'a kuo puke

224. Ngaahi mafai ke tokoni'i hono puke

225. Fekau ‘e he ‘ofisa fakamafai ke fakafoki ‘a e me'a

226. Tohi tali ‘o e me'a kuo puke

227. Mole ki he Kalauni ‘a e me'a kuo puke

228. Fakafoki ‘o e me'a kuo puke

229. A'u ki he me'a kuo puke

230. Mafai ke fiema'u ‘a e hingoa mo e tu'asila

231. Mafai ke fekau'i ke ‘omai ha ngaahi tohi ngaue

232. 'ikai ke 'oatu ha tohi ngaue

233. Fakamatala loi pe takihala

234. Ta'ofi ha me'alele

235. Fakafaingata'a'ia ha kau 'ofisa fakamafai

236. Tali 'e he Talekia 'a e fale fekumi

237. Ngaahi hia mo e ngaahi tautea
 238. Kaunga ki he ngaahi ngaue pe ta'efakahoko ha ngaue 'e he kau fakafofonga
 239. Ala mo'ua 'a e kau 'ofisa pule
 240. Tukuatu 'o e mafai
 241. Malu'i 'o e kakai makehe mei he mo'ua

KONGA 14 – NGAahi FA'ITOKA

242. Ke taau 'a e taumu'a 'oku ngaue'aki ki ai 'a e kelekele
 243. Fakangatangata ki he ngaue'aki 'o e kelekele
 244. Mate mei ha mahaki pipihi
 245. Tanu 'i tahi
 246. Ngaahi falemate taautaha
 247. Fakamomofi

KONGA 15– NGAahi ME'A KEHEKEHE

248. Faipau fekau'aki mo hono fakamatala'i mo 'ave 'o e ngaahi tohi ngaue
 249. Ngahi mafai fa'u tu'utu'uni
 250. Fakapekia mo e Fakahaofi

Tonga.

Fika 19 'o e 2008

'Oku ou loto ki ai,

SIAOSI TUPOU V,

1 'o Sune, 2009.

KO E LAO

KE FETONGI 'AKI 'A E LAO KI HE MO'UI 'A E KAKAI 1992

[3 'o Novema, 2008]

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehe ni:

KONGA 1 – TALATEU

1. Hingoa Nounou mo e kamata'anga

- (1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ki he Mo'ui 'a e Kakai 2008.
- (2) Kuo pau 'e kamata ngaue'aki 'a e Lao ni 'i ha 'aho 'e fanongonongo 'e he 'Ene 'Afio 'i he Fakataha Tokoni.

2. 'Uhinga'i Lea

'I he Lao ni tukukehe ka fiema'u ha 'uhinga kehe 'i hono tu'unga –

“**tu'uaki**” 'oku 'uhinga ki hono ngaue'aki 'a e –

- (a) ngaahi lea 'o tatau ai pe pe na'e lea'aki pe na'e tohi;
- (b) fakafofonga'i 'i ha ngaahi faka'ilonga pe fakataataa pe tisaini; pe
- (c) fakafofonga'i kehe 'i ha founa pe 'e ngaue'aki pe 'oku 'ilonga hono ngaue'aki ke faka'ai'ai pe 'ikai fakahangatonu 'a hono fakatau atu pe faka'auha 'o e me'atokoni;

- (iv) manu mate pe mo'ui, ko ha me'a kuo langa, me'a, pe ha me'a kehe 'a ia kuo pe 'oku ngalingali kuo, 'ata ke ma'u 'e ha mahaki pipihi;
- (v) ko ha mafola pe tukuange 'o ha kemikale tamate manu maumau, kemikale fana vao, pe me'a 'oku vai ngofua pe ha kemikale kehe;
- (vi) ko ha mafola pe tukuange 'o ha toetoenga me'a mei ha fo'u'anga koloa, ngaue langa, monomono, liliu, fakama'a pe holoki; pe
- (c) 'ata ke ma'u 'e he 'ataakai, hange ko e longoa'a lahi, 'a ia 'oku ne fakatupu 'a e hoha'a 'oku kaunga kovi ki he mo'ui faka'atamai pe fakaesino 'o ha taha; pe
- (d) ko ha ngaue, me'a pe me'a kehe kuo tu'utu'uni 'i ha tu'utu'uni 'a ia 'oku ne fakatupu ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai;

“**naunau kolonitini**” ‘oku ‘uhinga ki ha feitu’u ‘oku ngaue’aki ki hono tauhi ‘o ha taha folau;

“**ulu’i ngaue’anga kolonitini**” ‘oku ‘uhinga ki ha feitu’u ‘oku ngaue’aki ki hono pule’i mo fakahoko ‘o e Lao ni;

“**taha kaunga tonu**” ‘oku ‘uhinga ki he ni’ihi ko ‘eni –

- (a) ha taha ‘oku ne, pe na’e Talekita Mo’ui; pe
- (b) ha taha ‘oku ne, pe na’a ne kau ki hono pule’i pe fakahoko ‘a e Lao ni;

“**feitu’u ma’a ki he malolo’anga**” ‘oku ‘uhinga ki ha falemalolo vai, fai’anga tu’uofi mo e falemalolo keli;

“**fakatau atu**” ‘oku ‘uhinga ia ki hono tuku atu, tu’uaki, tauhi, fakaha, fakahoko, ave, ‘oatu, teuteu pe tauhi ki hono fakatau atu pe fetongi, pe tuku atu ki ha fa’ahinga mahu’inga pe;

“**fakatafe**” ‘oku ‘uhinga ia ki ha paipa pe ngaahi paipa ‘oku ngaue’aki ki he fakatafe’anga vai ‘o ha ngaahi fale ‘a ia ‘oku laka hake ‘i he taha ‘oku ‘ikai ko ha kongia ia ‘o e ‘api tatau (curtilage) (‘a ia ko e ‘elia ia ‘oku pipiki atu ki ha fale nofo’anga, ko ha kongia ia ‘o hono loto), pe mei ha hala ;

“**taha folau**” ‘oku ‘uhinga ki ha taha, kau ai ‘a e taha pule’i ‘o ha me’a uta’anga, ‘oku ne tu’uta mai ki Tonga pe ‘oku ne lolotonga mavahe mei Tonga;

“**tu’unga ‘oku ‘ikai ma’a**” ‘oku ‘uhinga ki ha tu’unga pe me’a ‘a ia ‘e ala hoko ai ha ‘ulufia pe hoko ‘o fakatupu puke pe fakatu’utamaki ki he mo’ui;

“**vekitoa**” ‘oku ‘uhinga ki ha me’a ‘oku ne fetuku holo ‘a e mahaki ‘oku ne ‘ave pe te ne ala ‘a e ha ‘eisini pipihi mei he ‘e taha ki ha taha kehe;

“**Talekita**” ‘oku ‘uhinga ki he Talekita ‘o e Mo’ui;

“**mahaki**” ‘oku kau heni ha mahaki ‘ikai pipihi ‘e ala fakatu’u-tamaki ki he mo’ui lelei ‘a e tangata;

“**tasipini**” ‘oku ‘uhinga ki ha fa’o’anga ala fe’unuaki ki hono hua’i ki ai ‘a e ngaahi efuefu, pe me’a ‘oku ‘ikai ‘aonga pe ngaahi veve kehe ‘oku ‘i ai hono tapuni ma’u;

“**nofo’anga**” ‘oku ‘uhinga ki ha fale, teniti, veeni, kalavana pe ha toe fa’unga kehe pe me’a kuo fokotu’u ‘a ia ‘oku ngaue’aki pe fakataumu’a ke ngaue’aki ki ha founa tu’uma’u pe fakataimi ke nofo ai ‘a e tangata pea kau ai ‘a e ngaahi kekelele mo e ngaahi fale tu’u mavahe ‘oku kau ki ai;

“**mahaki fanongonongo fakatu’utamaki**” ‘oku ‘uhinga ki ha mahaki ‘oku ‘ikai ke tu’utu’uni ko ha mahaki fanongonongo ‘i ha tu’utu’uni pea ‘oku kau heni ‘a e ngaahi me’a ko ‘eni –

- (a) ko ha mahaki pipihi fakasino pe ha faka’ilonga na’e te’eki ke ‘iloa kimu’a; pe
- (b) ko ha faka’ilonga ‘o e ‘alu ‘a e mahaki pe fotunga kehe ‘o ha mahaki pipihi fakasino na’e te’eki ke ‘iloa kimu’a; pe
- (c) ko ha mahaki pipihi fakasino na’e ‘osi ‘iloa kimu’a pe ha faka’ilonga ‘o e mahaki pe fotunga kehe ‘o ha mahaki pipihi fakasino na’e ‘osi ‘iloa kimu’a;

“**fale ngaue**” ‘oku ‘uhinga ki ha fale pe ngaahi kongia ‘o ia ‘a ia ‘oku fakangaue’i ai ha ni’ihi ke nau ngaue ‘i ha founa ngaue ki he pe kau ki ai ‘a e ngaahi taumu’a ni-

- (a) fo’u ‘o ha me’a pe kongia ‘o ha; pe
- (b) liliu, monomono, teuteu’i, fakasanisani, fufulu pe fakama’a, pe ko hono veteki pe holoki ‘o ha fa’ahinga me’a;

“**me’atokoni**” ‘oku ‘uhinga ki ha me’a kuo ngaohi, fakatau atu pe ko ha me’a ke faka’aonga’i, ‘e he tangata pea kau ai-

- (a) inu;
- (b) ngaahi me’a ‘oku lamu; mo
- (c) ha ngaahi me’atokoni ‘oku fefio’aki, ngaahi me’a ‘oku tanaki ki he me’atokoni pe ha toe me’a kehe ‘oku kau ki he pe ala kau ki he pe ngaue’aki ‘i hono ngaohi pe teuteu’i ‘o e me’atokoni;

“**mahaki fe’aveaki ‘e he me’atokoni**” ‘oku ‘uhinga ki ha mahaki ‘oku ngalingali pipihi tupu mei hono ma’u ‘a e me’atokoni ‘oku ulufia;

“**pisinisi me’atokoni**” ‘oku ‘uhinga ki ha fefakatau’aki pe pisinisi ki he taumu’a ‘a ia ‘oku ngaue ai ha taha ki he me’atokoni;

“**ngaahi feitu'u me'atokoni**” ‘oku ‘uhinga ia ki he ngaahi feitu'u 'a ia ‘oku fakahoko ai pe mei ai ha pisinisi me'atokoni pea ‘oku kau 'i ai 'a e ngaahi fakatau atu me'atokoni, ngaahi veeni, ngaahi teniti, ngaahi me'alele pe kekelele 'a ia ‘oku faka'ali'ali ai pe fakatau atu ai 'a e me'atokoni;

“**ofisa mo'ui**” ‘oku ‘uhinga ki ha taha kuo lesisita ko ha 'ofisa mo'ui 'i he Lao ki he Kau Ngaue ki he Mo'ui 2001;

“**fale mahaki**” ‘oku ‘uhinga ki ha ngaue'anga ki hono tali, fakatotolo'i pe faito'o 'a kinautolu 'oku nau mo'ua ki ha mahaki pe puke faka'atamai pe 'a kinautolu 'oku fiema'u ke fakaakeake 'o kau ai 'a e ngaahi senita ki he mo'ui lelei, ngaahi kiliniki, ngaahi fale talavai mo e fale ki he kau mahaki 'i tu'a 'oku tokanga'i felave'i mo e ngaue'anga ko ia;

“**fakamavahe'i**” ‘oku ‘uhinga, 'i he ngaue'aki ki ha tokotaha pe ha ni'ihiki, ki hono fakamavahe'i 'a e tokotaha pe ni'ihiki ko ia mei ha ni'ihiki kehe tuku kehe pe 'a e kau ngaue ki he mo'ui 'oku nau lolotonga fakahoko fatongia, 'i he founa ko ia ke ta'ofi 'a e mafola 'a e pipihi pe ulufia 'i he mahaki;

“**leipolo**” ‘oku ‘uhinga ia ki ha tikite faka'ilonga, faka'ilonga kautaha, faka'ilonga maaka, fakataataa pe ko ha toe fakamatala fakataataa kehe 'oku tohi'i, pulusi'i, taa'i, maaka'i, paaki, faka'ilonga'i mamafa pe 'oku fakapipiki ki he pe fakakau'i ki ai, 'oku kau ki ai pe 'oatu fakataha mo ha fa'ahinga koloa ;

“**fale fekumi**” ‘oku ‘uhinga ia ko ha feitu'u kuo fokotu'u 'e he Potungaue ki hono fakatotolo'i 'o e kakano fakakemikale pe fakapaiolosi 'o e ngaahi sipinga pea mo e ngaahi me'a kehe;

“**fale tauhi'anga fanga monumanu**” ‘oku ‘uhinga ia ki he konga 'o ha fale tamate manu 'a ia 'oku ngaue'aki ki hono tauhi 'o e fanga monumanu kimu'a pea 'oatu ke tamate'i ;

“**ngaahi tefito'i paipa**” ‘oku ‘uhinga ia ki he ngaahi tefito'i paipa ki hono fetuku holo 'o e vai pe ko e ngaahi fakatafe'anga vai 'uli ;

“**maketi**” ‘oku ‘uhinga ia ki ha feitu'u fakataha'anga kakai pe 'oku 'ato pe 'ikai 'a ia 'oku ngaue'aki ki hono fakatau mai pe fakata atu 'o e ngaahi koloa 'o kau ai 'a e me'atokoni ;

“**kakano'i manu**” ‘oku ‘uhinga ko e kakano 'o ha fanga manu pea 'oku kau ki ai 'a e ngako mo e to'oto'onga ;

“**sivi fakafaito'o**” ‘oku kau heni hono fakapapau'i 'a e hisitolia fakafaito'o mo e hisitolia fe'alu'aki 'a e taha 'oku sivi'i, fakahoko 'o ha sivi fakaesino mo e sivi 'i he fale fekumi pe fakaongo pe sivi ia 'oku fiema'u 'i hono vakai'i pe 'oku ma'u 'e he taha ko ia ha mahaki, pe ha mahaki fanongonongo, pe 'oku ne hoko ko ha fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e tangata;

“**ma'uli**” ‘oku ‘uhinga ki ha neesi kuo lesisita ko ha ma'uli 'i he Lao ki he Kau Neesi 2001;

“**Minisita**” ‘oku ‘uhinga ki he Minisita ki he Mo'ui;

“**Potungaue**” ‘oku ‘uhinga ki he Potungaue Mo'ui;

“**mahaki fanongonongo**” ‘oku ‘uhinga ki ha mahaki kuo tu'utu'uni 'i ha tu'utu'uni ko ha mahaki fanongonongo;

“**neesii**” ‘oku ‘uhinga ki ha taha kuo lesisita ko e neesi 'i he Lao ki he Kau Neesi 2001;

“**Taha nofo ai**” ‘oku ‘uhinga ia ki he tokotaha 'oku nofo 'i he feitu'u pe 'oku ne tokanga'i pe leva'i pe pule'i 'a e feitu'u ko ia koe'uhi pe ko ia pe ko ha fakafofonga ia 'o ha taha kehe ka 'oku 'ikai ke kau ai ha taha 'oku nofo totongi ai;

“**To'oto'onga**” ‘oku kau ki ai 'a e kete, ngakau, 'ate pea mo e kofuua;

“**taha pule'i**” ‘oku ‘uhinga ki ha taha 'oku ne tokanga'i ha me'a uta'anga, pea kau ai 'a e kau kauvaka 'i he me'a uta'anga;

“**Taha 'o'ona**” ‘oku ‘uhinga ia ki ha taha 'oku nofo ai pe ha taha 'oku ne lolotonga ma'u ha kekelele pe feitu'u pea ko e totongi nofo ki he kekelele pe feitu'u ko ia 'oku fakahoko ia ki ai koe'uhi pe ko ia pe koe'uhi ko e talasiti ia ki ha tokotaha kehe;

“**Kofukofu**” ‘oku kau ai ha fa'ahinga me'a pe 'a ia 'oku tuku ki ai pe fa'oaki ai ha me'a 'i hono kotoa pe 'i ha konga pe 'o ia;

“**Feitu'u**” ‘oku ‘uhinga ia ki ha falemahaki, ngaue'anga, fale nofo'anga, fale nofo totongi, palepale pe ko ha toe fa'ahinga fale pe teniti, vaka, vakapuna pe kekelele;

“**Teuteu'i**” 'i he'ene felave'i mo e me'atokoni, 'oku kau ai 'a hono ngaahi (manufacture), fokotu'utu'u, fetuku pea mo hano fa'ahinga ngaahi (processing) pe;

“**fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai**” ‘oku ‘uhinga-

- (a) ki ha monumanu, me'a kuo langa, me'a uta'anga, me'a, to'onga ngaue, anga fai pe ha me'a kehe-
  - (i) 'oku, pe 'e ala hoko, ko ha feitu'u fakafanau'anga pe ha ma'u'anga me'atokoni ki ha fanga ki'i manu maumau; pe
  - (ii) malu'i fakapulipuli, pe 'oku ngalingali ke ne hoko ko ha me'a te ne malu'i fakapulipuli, ha fanga fanga ki'i manu maumau; pe
- (b) ha taha 'o e ngaahi me'a ko 'eni 'a ia 'oku, pe ngalingali 'e fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e tangata, pe 'oku ne kaunga ki he, pe ngalingali 'oku ne kaunga ki he, mahaki 'i he tangata pe ko e fetuku ha mahaki pipihi ki he tangata-
  - (i) ko ha fanga ki'i manu maumau;
  - (ii) vai;
  - (iii) veve;

- (e) 'ave ha ngaahi naunau pe ha ngaahi me'a kuo fakaha, mei ha feitu'u 'e taha ki ha feitu'u kehe 'e fakaha 'i he tu'utu'uni, 'i he founga 'e fakaha 'i he tu'utu'uni;
  - (f) faka'auha ha ngaahi naunau pe ha ngaahi me'a kuo fakaha 'i ha feitu'u pea 'i he founga 'e fakaha 'i he tu'utu'uni, hange ko e, tanu 'a e naunau pe me'a ko ia;
  - (g) faka'auha ha monumanu 'i ha feitu'u pe ko e 'ave ha monumanu mei he feitu'u ko ia ke fakah'auha 'i ha feitu'u kehe 'i he founga 'oku fakaha 'i he tu'utu'uni;
  - (h) ta'ofi 'a e ngaue'aki 'o ha feitu'u, pe ha konga 'o ha feitu'u, ki he fa'ahinga taumu'a 'e fakaha, 'i loto 'i he vaha'a taimi kuo fakaha pe kae 'oua ke fakahoko ha ngaahi sitepu 'e fakamahino'; pea
  - (i) ta'ofi ha fa'ahinga ngaue 'oku ne fakatupu pe 'oku tokoni ki ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai.
- (3) Kuo pau ki ha tu'utu'uni ki he mo'ui 'a e kakai ke-
- (a) fai 'i ha tohi; pea
  - (b) ke fahaha ai 'a e vaha'a taimi kuo pau ke fakahoko ai 'a e tu'utu'uni 'e he taha 'oku 'ave ki ai.
- (4) Kuo pau ke fakapotopoto 'a e vaha'a taimi 'oku fakaha 'i he kupusi'i (3)(b) 'o fakafuofua fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai.

12. Tufa 'o e ngaahi tu'utu'uni ki he mo'ui 'a e kakai

- (1) Kapau 'i he fakakaukau fakapotopoto ha 'ofisa fakamafai 'oku 'fekau'aki ha taha mo ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai 'i ha feitu'u, 'e ngofua ke 'ave 'e he 'ofisa fakamafai ha tu'utu'uni ki he mo'ui 'a e kakai ki he taha ko ia.
- (2) Kuo pau ke fakaha 'i he tu'utu'uni ki he mo'ui 'a e kakai 'a e –
  - (a) hingoa mo e tu'asila 'o e taha 'oku 'oatu ki ai 'a e tu'utu'uni;
  - (b) natula 'o e fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai;
  - (c) tu'asila 'o e feitu'u 'oku fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai;
  - (d) ngaahi sitepu kuo pau ke fakahoko 'e he taha 'oku 'oatu ki ai 'a e tu'utu'uni, pe ko e ngaue kuo pau ke ta'ofi 'e he taha 'oku 'oatu ki ai 'a e tu'utu'uni, 'i he feitu'u ko ia ke-
    - (i) to'o, fakasi'isi'i pe ta'ofi, 'a e ngaahi ola kovi 'o ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai pe ke to'o pe fakasi'isi'i 'a e fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai; pe

“**komiti vai fakakolo**” 'oku 'uhinga ki ha komiti kuo fokotu'u 'o fakatata ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ma'u'anga Vai 1963 ; pea “**veve**” 'oku kau heni 'o e tatanaki pe toka 'o ha me'a pe ha me'a.

3. Ha'i 'o e Kalauni

Kuo pau ke ha'i 'e he Lao ni 'a e Kalauni.

KONGA 2 - PULE'I

4. Ngaahi fatongia 'o e Minisita

Kuo pau ke tokanga'i 'e he Minisita 'a hono pule'i mo fakahoko 'o e Lao ni.

5. Ngaahi Fatongia 'o e Talekita

Kuo pau ki he Talekita ke ne-

- (a) fale'i 'a e Minisita 'i he ngaahi me'a fekau'aki mo e ngaahi taumu'a mo e fakahoko 'o e Lao moe ngaahi me'a ki he mo'ui lelei fakalukufua;
- (b) fakahoko fakalukufua hono siofi mo pule'i 'a e ngaahi me'a fekau'aki mo e mo'ui 'a e kakai 'i Tonga;
- (c) siofi 'a e hoko, monitoa mo e pule'i 'a e ngaahi fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai, ngaahi mahaki mo e ngaahi mahaki fanongonongo;
- (d) fakapapau'i 'a hono fakamamafa'i 'a hono fakahoko 'a e Lao ni; pea
- (e) fakahoko ha ngaahi ngaue kehe 'oku fakamahino'i 'i he Lao ni.

6. Fokotu'u 'o e kau 'ofisa fakamafai

- (1) 'E ngofua ke fokotu'u 'e he Talekita, ki he taumu'a 'o e Lao ni ha 'ofisa fakamafai, ha-
  - (a) taha ngaue ki he mo'ui;
  - (b) 'ofisa ngaue fakapule'anga pe ha taha ngaue kehe; pe
  - (c) taha kehe kuo tu'utu'uni ki he taumu'a ko 'eni 'i ha tu'utu'uni.
- (2) 'E ngofua ki he Talekita 'i ha taimi pe, ke ne fakafoki ha fokotu'u 'o ha 'ofisa fakamafai.
- (3) 'I he ngaue'aki hono ngaahi mafai 'i he Lao ni, 'oku mo'ulaloa ha 'ofisa fakamafai kuo fokotu'u 'i he kupusi'i (1) ki ha tu'utu'uni mei he Talekita.

7. Faka'ilonga 'o e kau 'ofisa fakamafai

- (1) Kuo pau ke 'oatu 'e he Talekita ki he 'ofisa fakamafai takitaha ha kaati faka'ilonga.

- (2) 'I he ngaue'aki ha mafai 'i he Lao ni fekau'aki mo ha taha, kuo pau ki ha 'ofisa fakamafai ke ne –
- (a) 'oatu 'a e kaati faka'ilonga 'a e 'ofisa ke sivi 'a e tokotaha ko ia kimu'a pea ne toki ngaue'aki hono mafai; pe
- (b) fakaha 'a e kaati faka'ilonga ke ha lelei ki he taha ko ia lolotonga 'ene ngaue'aki hono mafai.
- (3) Kapau 'oku 'ikai malava ke fakahoko 'a e kupusi'i (2), kuo pau ke 'oatu 'e he 'ofisa 'a e kaati faka'ilonga ke sivi 'e he taha ko ia 'i he 'uluaki faingamalie 'oku fakapotopoto.

8. Fatongia ke fokotu'utu'u

- (1) Kuo pau ki ha taha kaunga tonu ki he lahi taha te ne ala lava, ke ne fokotu'utu'u 'enau ngaahi ngaue mo e ngaahi ngaue 'a e kau 'ofisa 'a e ngaahi potungaue fakapule'anga kehe mo e ngaahi ma'umafai fakalao kehe fekau'aki mo e –
- (a) malu 'o e kau'afonua;
- (b) ko e fe'unu'aki 'a e ngaahi me'a uta'anga;
- (c) ngaahi ngaue malu fakaesino; mo e
- (d) fakahoko 'a e ngaahi lao.
- (2) 'O 'ikai fakangatangata 'a e kupusi'i (1) –
- (a) kuo pau ke fakaha 'e he kau 'ofisa fakamafai ki he kau 'ofisa kasitomu mo e fefolau'aki hano maumau'i 'o e Lao ki he Tute 2007, Lao ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2007, Lao ki he Kakai Hu mai (Vahe 62), pe ko e Lao ki he Ngaahi Mahaki 'o e Monumanu (Vahe 146) 'a ia te nau 'ilo ki ai;
- (b) kuo pau ki he kau 'ofisa kasitomu mo e fefolau'aki, kau 'inisipekita kuo fokotu'u 'i he Lao ki he Ngaahi Mahaki 'o e Monumanu (Vahe 146) mo e kau 'ofisa 'o e positi 'ofisi ke nau-
- (i) fakaha ki ha 'ofisa fakamafai 'a hono hu mai pe ko e teu ke hu atu ha me'a 'oku nau 'ilo'i 'a ia 'oku 'i ai ha makatu'unga fakapotopoto ke nau tui 'e ala hoko mei ai ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai pe 'a ia 'e fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e tangata; pea
- (ii) 'oatu ki he 'ofisa fakamafai ha me'a pehe te nau ma'u koe'uhi ke sivi mo faito'o 'o fakatatau ki he Lao ni; pea
- (c) kuo pau ki he kau polisi, kau 'ofisa kasitomu, kau 'ofisa fefolau'aki, kau 'ofisa ngoue mo e kau 'ofisa toutai mo e kau ngaue fakapule'anga kehe ke nau fengaue'aki mo e kau 'ofisa fakamafai kehe 'i he fakahoko 'enau ngaahi ngaue 'i he Lao ni pea ke nau 'oatu 'a e tokoni te nau ala fakahoko fakalao 'i he taimi 'oku fiema'u ai kinautolu 'e he Talekita pe ko ha 'ofisa fakamafai.

9. Malu'i 'o e kau 'ofisa fakamafai

- (1) Kuo pau ke 'ikai ala mo'ua ha 'ofisa fakamafai 'o fekau'aki mo ha me'a na'ane fakahoko pe na'ane taumu'a ke fakahoko fakatatau ki hono ngaahi fatongia pea 'i he ngaahi fakangatangata 'o 'ene ngaue pea na'ane fai 'ia koe'uhi he na'ane tui na'e fiema'u 'i hono ngaahi fatongia pea na'e totonu ke fakahoko 'i he Lao ni.
- (2) Kuo pau ke 'ikai 'i ai ha me'a 'i he kupu ni tene faka'ata 'a e Potungaue mei ha mo'ua 'o fekau'aki mo ha ngaahi me'a na'e fakahoko 'e ha kau 'ofisa 'i hono fakahoko honau ngaahi ngaue.

10. Fakangatangata ki he mafai 'o e 'ofisa fakamafai

Kuo pau ke 'ikai ngaue ha 'ofisa fakamafai ki ha me'a 'a ia 'oku 'i ai 'ene felave'i fakahangatonu pe ta'e fakahangatonu, fakafamili pe kehe, mo e taha ko ia, ngaahi feitu'u, ngaue pe fale 'oku nau fekau'aki.

KONGA 3 - NGAHI TU'UTU'UNI KI HE MO'UI 'A E KAKAI

11. Fiema'u 'a e tu'utu'uni ki he mo'ui 'a e kakai

- (1) 'E ala fiema'u 'e ha fanongonongo ki he mo'ui 'a e kakai ke fekau'i ha taha ke ne fakahoko ha me'a 'oku-
- (a) fiema'u fakapotopoto ke-
- (i) to'o, fakasi'isi'i pe ta'ofi ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai pe ko e ngaahi ola kovi 'o ha fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai; pe
- (ii) ko e ta'ofi ha fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai ki he mo'ui mei ha'ane toe hoko; pea
- (b) taau 'i he taimi ko ia 'o fakatatau ki he natula mo e mamafa 'o e fakatu'utamaki 'i he taimi na'e fakahoko ai 'a e tu'utu'uni.
- (2) 'O 'ikai fakangatangata 'a e kupusi'i (1), 'e ngofua ke fekau 'e ha tu'utu'uni ki he mo'ui 'a e kakai ki ha taha ke ne fakahoko ha ni'ih'i 'o 'eni –
- (a) fakama'a pe faito'o siemu ha feitu'u, pe ha konga 'o ha feitu'u, pe ha me'a kuo langa pe ha me'a kehe 'i he feitu'u ko ia, 'i he founga 'e fakaha 'i he tu'utu'uni;
- (b) fakahoko 'a e ngaue ta'ofi 'o e inisekite pe fanga ki'i manu maumau 'i he feitu'u ko ia 'i he founga 'oku fakaha 'i he tu'utu'uni;
- (c) fokotu'u ha ngaahi polokalama ke ta'ofi 'a e ngaahi vekitua te ne ala 'ave ha eiseni pipihi 'oku hoko ko ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai;
- (d) holoki ha ngaahi me'a kuo langa 'e fakaha pe ha koloa kehe 'i he founga 'e fakaha 'i he tu'utu'uni;

- (2) Kimu'a pea ne hu ki he feitu'u, kuo pau ki he taha ngaue, fakafofonga pe 'ofisa fakamafai ke ne fakahoko, pe te ne fai 'a e feinga fakapotopoto ke fakahoko, 'a e ngaahi me'a ko 'eni -
- (a) fakaha ia ki ha taha 'oku ne 'i he feitu'u ko ia 'a ia 'oku ne nofo 'i he feitu'u ko ia;
- (b) 'ave ki he taha ko ia ha tatau 'o e tu'utu'uni;
- (c) tala ki he taha ko ia 'oku fakangofua 'e he tu'utu'uni 'a e taha ngaue, fakafofonga pe 'ofisa fakamafai ke ne hu ki he feitu'u ko ia; pea
- (d) 'oatu ki he taha ko ia ha faingamalie ke ne fakangofua 'a e taha ngaue, fakafofonga pe 'ofisa fakamafai ke hu leva ki he feitu'u ko ia ta'e ngaue'aki ha fakamalohi.
- (3) 'E 'ikai fiema'u ke talangofua 'a e taha ngaue, fakafofonga pe 'ofisa fakamafai ki he kupusi'i (2) kapau 'oku tui 'a e taha ngaue, fakafofonga pe 'ofisa fakamafai 'i ha ngaahi makatu'unga fakapotopoto 'oku fiema'u ke hu leva ki he feitu'u ke fakapapau'i 'oku 'ikai ta'ofi 'a hono fakaa'u 'o e tu'utu'uni.

16. Ngaahi Fakamole

'E ngofua ke tanaki 'e he Talekita 'a e pa'anga kuo totongi 'e ha taha kuo tu'utu'uni ke ne tu'utu'uni 'i ha tu'utu'uni fakahoko 'a ia ko ha mo'ua ia ki he Kalauni.

KONGA 4 - ME'ATOKONI

Vahe 1 – Ngaahi Tu'utu'uni Fakalukufua

17. Ngaahi Feitu'u

Ko e 'uhi ko e ngaahi taumu'a 'o e Vahe ni, ko ha lau ki ha ngaahi fale 'e lau 'oku kau ai ha lau ki he ngaahi hala, ngaahi konga'api 'oku 'ikai nofo'i pe feitu'u 'oku ma'unga nofo ki ai 'a e kakai, pasikala, pe ko ha fa'ahinga me'alele pe 'oku ngaue'aki ki hono teuteu'i, fakatolonga, kofukofu'i, tauhi pe ki hono fetuku 'o ha me'akai.

18. Lesisita 'o e Ngaahi fale me'akai

- (1) Kuo pau ki he ngaahi feitu'u me'atokoni kotoa pe ke lesisita 'i he Potungaue.
- (2) 'O kapau 'oku 'i ai ha feitu'u me'atokoni 'oku fiema'u ke lesisita 'o fakatatau ki he kupu si'i (1) ka 'oku 'ikai ke lesisita, kuo pau ke halaia 'a e pule pe taha 'o'ona 'a e feitu'u ko ia 'i he hia pea kuo pau ke ne ala mo'ua 'i ha'ane halaia ki he mo'ua 'ikai toe lahi hake 'i he \$5000 pe ko e ngaue popula 'ikai toe laka hake 'i he ta'u 'e 1 pe fakatou'osi. 'O tanaki atu ki he tu'utu'uni fakamaau'anga 'e tapuni kae 'oua ke lesisita.

- (ii) ta'ofi ha toe hoko 'a e fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai;
- (e) vaha'a taimi kuo pau ke fakahoko ai 'a e ngaahi sitepu pe ke ta'ofi ai 'a e ngaue ko ia;
- (f) hingoa 'o e 'ofisa fakamafai;
- (g) hingoa, tu'asila mo e ngaahi fakaikiiki fakafetu'utaki 'a e Talekita;
- (h) ko ha hia ia ki he taha 'oku 'oatu ki ai 'a e tu'utu'uni ka 'ikai ke ne talangofua ki he tu'utu'uni; pea
- (i) kapau 'e 'ikai talangofua ki he tu'utu'uni 'e fakahu leva ha kole ki he fakamaau'anga polisi ke fakahoko 'a e tu'utu'uni.
- (3) Koe taha kotoa pe 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha tu'utu'uni ki he mo'ui 'a e kakai, 'oku ne fakahoko ha hia 'i he Lao ni.

13. Kole ki ha tu'utu'uni fakahoko

- (1) 'E ngaue'aki 'a e kupu ni kapau 'e pehe 'e he Talekita kuo maumau'i 'e ha taha ha tu'utu'uni ki he mo'ui 'a e kakai
- (2) 'E ngofua ke kole 'e he Talekita ki ha fakamaau polisi ki ha Tu'utu'uni ke Fakahoko 'a e Tu'utu'uni ki he Mo'ui 'a e Kakai.
- (3) Kuo pau ki he tohi kole ke-
- (a) fakafuakava'i pea poupu'i 'aki ha tohi fuakava;
- (b) fakaha ai 'a e ngaahi 'uhinga 'oku fai ai 'a e kole;
- (c) fakaha ai 'a e natula 'o e tu'utu'uni fakahoko 'oku kole; pea
- (d) 'oatu fakataha mo ha tatau 'o e tu'utu'uni ki he mo'ui 'a e kakai.
- (4) Kapau 'oku faka'ilo ha taha 'oku felave'i mo ha kole tu'utu'uni fakahoko ki ha hia 'i he kupu 12(3) 'e ngofua ke ngaue'aki 'a e kole tu'utu'uni fakahoko 'i he faka'ilo ko ia.

14. Ngaahi Tu'utu'uni fakahoko

- (1) 'E ngofua ke fai 'e he fakamaau polisi ha tu'utu'uni fakahoko 'i he ngaahi tu'unga tatau ki he tu'utu'uni ki he mo'ui 'a e kakai, pe 'i he ngaahi tu'unga kehe 'e pehe 'e he fakamaau 'oku taau.
- (2) 'O 'ikai fakangatanga 'a e kupusi'i (1), 'e ngofua ki he fakamaau ke ne tu'utu'uni –
- (a) ke-
- (i) fakahoko 'e he taha 'oku 'oatu ki ai 'a e tu'utu'uni fakahoko ha ngaahi sitepu 'oku fakapotopoto ke to'o, fakasi'isi'i pe ta'ofi ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai pe ko e ngaahi ola kovi 'o e fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai, pe ta'ofi 'a e fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai mei ha'ane to e hoko; pea

- (ii) kapau 'e 'ikai ke fakahoko 'e he taha ko ia 'a e ngaahi sitepu, 'e ngofua ke hu 'a e Talekita, pe ko e kau fakafongona pe koe kau ngaue 'a e Talekita ki he feitu'u ko ia 'o fakahoko 'a e ngaahi sitepu ko ia; pe
  - (b) 'e ngofua ki he kau nague pe fakafongona 'o e Talekita ke hu ki ha feitu'u ke fakahoko 'a e ngaahi sitepu 'oku fakapotopoto 'oku fiema'u ke to'o, fakasi'isi'i pe ta'ofi ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai pe ko e ngaahi ola kovi 'o ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai, pe ke ta'ofi ha toe hoko ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai.
- (3) Kapau 'e fai 'e he fakamaau ha tu'utu'uni 'i he kupusi'i (2)(a), kuo pau ke fakaha 'i he tu'utu'uni-
- (a) 'a e tu'asila 'o e feitu'u ke fakahoko ai 'a e ngaahi sitepu ko ia;
  - (b) 'a e ngaahi sitepu kuo pau ke fakahoko 'e he tokotaha ko ia;
  - (c) 'a e vaha'a taimi kuo pau ke fakahoko ai 'a e ngaahi sitepu ko ia;
  - (d) 'e ngofua ki he 'ofisa fakamafai -
    - (i) ke ne hu ki ha feitu'u ke vakai'i pe 'oku fakahoko, pe kuo fakahoko 'a e ngaahi sitepu; mo
    - (ii) ngaue'aki 'a e tokoni mo e fakamalohi 'oku fiem'u mo fakapotopoto ke hu 'aki;
  - (e) 'a e ngaahi taimi mo e vaha'a taimi ki he hu 'i he palakalafi (d)
  - (f) kapau 'oku te'eki ke fakahoko 'a e ngaahi sitepu 'oku fiema'u ke fakahoko 'i he tu'utu'uni fakahoko 'i loto 'i he vaha'a taimi 'oku fiema'u, 'e ngofua ke fakahoko 'a e Talekita 'a e ngaahi sitepu ko ia;
  - (g) ki he palakafi (f), ko ha taha ngaue pe ha fakafongona 'o e Talekita -
    - (i) 'e ngofua ke ne hu ki he feitu'u ko ia ke fakahoko 'a e ngaahi sitepu 'i he tu'utu'uni;
    - (ii) 'e ngofua ke ne ngaue'aki 'a e tokoni mo e fakamalohi 'oku fiema'u mo fakapotopoto ke hu 'aki, kapau ko e taha ngaue pe fakafongona ko ha 'ofisa fakamafai ia pe 'oku 'alu fakatataha mo ha 'ofisa fakamafai;
  - (h) 'a e ngaahi taimi mo e vaha'a taimi ki he hu 'i he palakalafi (g);
  - (i) ko hai kuo pau ke ne totongi 'a e ngaahi fakamole ki he fakahoko 'ae ngaahi sitepu ko ia; pea
  - (j) ko ha hia ia ka 'ikai talangofua ki he tu'utu'uni fakahoko mo e tautea lahi taha 'e fua 'e he tokotaha ko ia kapau 'e halaia ki he hia ko ia;

- (4) Kapau 'e fai 'e he fakamaau ha tu'utu'uni 'i he kupusi'i (2)(b), kuo pau ke fakaha 'i he tu'utu'uni -
- (a) 'a e tu'asila 'o e feitu'u 'e fakahoko ai 'a e ngaahi sitepu ko ia;
  - (b) ngaahi sitepu 'e ngofua ke fakahoko 'e he Talekita 'i he feitu'u ko ia;
  - (c) ki he palakalafi (b) ko ha taha ngaue pe ha fakafongona 'o e Talekita -
    - (i) 'e ngofua ke ne hu ki he feitu'u ko ia ke fakahoko ha ngaahi sitepu 'i he tu'utu'uni; pea
    - (ii) 'e ngofua ke ne ngaue'aki 'a e tokoni mo e fakamalohi 'oku fiema'u mo fakapotopoto ke hu 'aki, kapau ko e taha ngaue pe fakafongona ko ha 'ofisa fakamafai ia pe 'oku 'alu fakatataha mo ha 'ofisa fakamafai;
  - (d) ngaahi taimi mo e ngaahi vaha'a taimi ki he hu 'i he palakalafi (c);
  - (e) 'aho 'e ngata ai 'a e tu'utu'uni;
  - (f) ko ha 'ofisa fakamafai -
    - (i) 'e ngofua ke ne hu ki he feitu'u ke vakai'i pe 'oku fakahoko, pe kuo fakahoko 'a e ngaahi sitepu; pea
    - (ii) 'e ngofua ke ne ngaue'aki 'a e tokoni mo e fakamalohi 'oku fiema'u mo fakapotopoto ke ne hu 'aki;
  - (g) ngaahi taimi mo e vaha'ataimi ki he hu 'i he palakalafi (f); pea
  - (h) 'a ia kuo pau ke ne totongi 'a e fakamole ki he fakahoko 'o e ngaahi sitepu ko ia.
- (5) Ko ha taha 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha tu'utu'uni fakahoko 'oku ne fakahoko ha hia 'i he Lao ni.

15. Ngaahi Sitepu ke fakahoko 'i he tu'utu'uni fakahoko

- (1) 'E ngaue'aki 'a e kupu ni kapau -
- (a) 'oku fakangofua 'e he tu'utu'uni fakahoko -
    - (i) 'a e Talekita ke ne hu ki ha feitu'u pe ko 'ene kau ngaue pe kau fakafongona ke fakahoko 'a e ngaahi sitepu 'i he tu'utu'uni; pe
    - (ii) ha 'ofisa fakamafai ke ne hu ki ha feitu'u ke vakai'i pe 'oku fakahoko, pe kuo fakahoko 'a e ngaahi sitepu 'i he tu'utu'uni; pea
  - (b) 'oku teuteu ke hu 'a e kau ngaue, kau fakafongona pe kau 'ofisa fakamafai ki he feitu'u ko ia 'o fakatataha ki he tu'utu'uni.

lau, ki ha taumu'a ki hono fakapapau'i pe ko e ha 'a e 'ngaahi fakangatangata 'a ia 'e ngaue'aki 'o hange ko ia kuo lau ki ai 'i mu'a e hoko ai ke kaunga kovi ki he, pe 'i ha fa'ahinga founa kehe pe 'e uesia ai a e mo'ui;

- (d) ngaahi fakamatala 'o ha ngaahi fakatotolo kuo fai 'e he, pe 'ilo ki ai 'a e tokotaha 'oku ne ngaue'i 'a e pisinisi 'oku fai ki ai 'a e lau, koe'uhi ko e taumu'a ke fakapapau'i 'a e nunu'a ki he mo'ui 'a ha taha 'a hono tatanaki ko ia 'o e ngaahi me'a 'oku ma'u 'i hono lahi anga maheni.
- (3) (a) Kuo pau e 'ikai ke ngofua ke fakaha ha ngaahi fakamatala kuo 'omai e fakatautu mo ha tu'utu'uni 'i he kupu ni pea mo ha fakamatala 'o fekau'aki mo ha pisinisi 'a ia kuo ma'u mai 'i he ngaahi fakamatala tukuheke 'o kapau, kuo tomu'a loto ki ai 'i ha tohi 'a e tokotaha ko ia 'oku ne ngaue'i 'a e pisinisi kuo lau ki ai pe, ko ha fakahoko totonu 'o ha ngaahi fatongia 'i he Lao ni.
- (b) Ka 'i ai ha taha te ne fakaha ha ngaahi fakamatala pehe 'o maumau ai 'a e kupu-si'i ni, kuo pau ke halaia ia 'i ha hia.

29. Tanaki 'o e ngaahi samipolo

- (1) 'E ngofua ki he 'ofisa kuo fakamafai'i ke ne fiema'u, fili, 'ave pe ma'u mai ha ngaahi samipolo 'oku fakatau atu 'o ha fa'ahinga me'akai, me'a 'oku tanaki ki he me'akai pe kofukofu 'a ia 'oku ne fiema'u koe'uhi ko e ngaahi taumu'a 'o e Lao ni, 'i hono totongi 'o e mahu'inga fakamaketi lolotonga, pe 'i he mahu'inga kuo tu'utu'uni ki he me'akai ko ia, ngaahi me'a 'oku tanaki ki he me'akai pe kofukofu-
- (a) ki he tokotaha 'oku ne fakatau atu, ngaohi, tufaki pe teuteu'i 'o e me'akai, ngaahi me'a 'oku tanaki ki he me'akai pe kofukofu; pe
- (b) ki he fakafongia pe sevanti 'o ha taha pehe.
- (2) 'O kapau 'oku tauhi 'a e me'akai pe me'a 'oku tanaki ki he me'akai ke fakatau atu fakamovetevete 'i ha kofukofu 'oku tapuni'i, 'e 'ikai ke ngofua ki he 'ofisa kuo fakamafai'i ke ne fiema'u ke tuku mai 'o toe si'isi'i hifo 'i he kofukofu kakato.

30. 'Analaiso 'o e ngaahi samipolo me'akai

- (1) 'E ngofua ki ha 'ofisa kuo fakamafai'i ke ne 'oatu ha samipolo pe sipinga ki he lab (falefekumi) 'a e Potungaue ki hono 'analaiso mo hono sivi'i.
- (2) Kapau ko e samipolo 'oku ma'u mai 'i he kupu 29 ke analaiso pe sivi'i, kuo pau ki he 'ofisa kuo fakamafai'i ke ne -
- (a) fakaha ki he tokotaha 'a ia na'e ma'u mei ai 'a e samipolo 'a 'ene taumu'a ke 'oatu 'a e samipolo ko ia ke analaiso pe sivi'i;
- (b) vahe tolu tatau 'a e samipolo pea leipolo'i' pe 'faka'ilonga'i mo kofukofu'i malu 'a e konga takitaha;

19. Kaniseli 'o e Lesisita

'E ngofua ki he Minisita 'i ha taimi pe ke ne kaniseli 'a hono lesisita 'o ha ngaahi feitu'u kuo lesisita 'i he kupu 18 'o kapau 'oku ne pehe 'oku fiema'u ia koe'uhi 'e kaunga lelei ia ki he mo'ui 'a e kakai.

20. Tapui 'o e me'akai kuo maumau

- (1) Ka 'i ai ha taha 'oku ne teuteu'i, kofukofu'i pe fakatau atu ha me'akai 'a ia 'oku -
- (a) 'i loto pe 'i ai ha fa'ahinga me'a 'oku kona, fakatu'utamaki pe 'i ha fa'ahinga founa pe 'oku kaunga kovi ki he mo'ui;
- (b) 'i ai 'i hono kotoa pe 'i hano konga ha fa'ahinga me'a 'oku 'uli, kinoha'a, pala, 'aunga pe mahaki'ia pe 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a kehe, pe 'oku 'ikai ke taau ia ke ma'u me'atokoni mei ai 'a e fa'ahinga 'o e tangata;
- (c) 'oku maumau;
- (d) kuo faka'au ke kovi pe kuo 'aunga;
- (e) 'oku fa'oaki 'i ha kofukofu kuo maumau; pe
- (f) kuo fakaha 'e he Minisita 'oku fakatu'utamaki pe kaunga kovi 'i he kupu 26,

kuo pau ke halaia ki ha hia.

- (2) 'E lau kuo maumau ha me'akai 'o kapau -
- (a) 'oku 'i ai pe 'oku fio mo ha fa'ahinga me'a 'oku ne holoki 'a e mahu'inga fakaeivi mo e ngaahi lelei kehe 'o e me'akai 'i hono fakafehoanaki mo e fa'ahinga me'akai ko ia 'i hono tu'unga haohao, tu'uma'u, pe 'i he tu'unga 'oku lelei ai;
- (b) 'oku 'i ai ha me'a pe ngaahi me'a kehe 'oku fefio'aki ai kuo to'o ia, 'i hono kotoa pe konga 'o ia, mei he me'akai 'o hoko ia ke holoki ai 'a e ngaahi lelei 'o e me'akai 'i hono fakafehoanaki pea mo e me'akai ko ia 'i hono tu'unga haohao mo lelei;
- (c) 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a 'oku tapui pe 'oku 'ikai ke fakangofua;
- (d) 'oku 'i ai ha konga 'o ha fa'ahinga me'a 'oku lahi ange ia 'i he lahi ko ia 'oku fakangofua;
- (e) 'oku teuteu'i ia 'i ha founa 'oku fufulu ai 'a 'ene maumau, faka'au ke kovi, pe tu'unga ma'ulalo ange;
- (f) ko ha konga ia, 'i hono kotoa pe konga 'o ia, 'o ha manu 'oku mahaki'ia pe ko ha manu kuo mate-
- (i) fakaenatula; pe
- (ii) 'o kapau ko ha manu 'oku toto mafana, 'i ha founa kehe ka 'oku 'ikai ko e tamate'i;

- (g) 'oku kaunga kovi, fakatu'utamaki pe kovi ia ki he mo'ui;
- (h) ko ha kofukofu pe ko ha me'a 'oku kau 'i ha kofukofu pe fa'ahinga me'a 'a ia 'oku lave ki ai 'a e me'akai pea 'oku ngaohi 'aki ia 'i hono kotoa pe konga ha fa'ahinga me'a te ne uesia 'a e me'akai ko ia 'o hoko ai ke kaunga kovi, fakatu'utamaki pe kovi ki he mo'ui;
- (i) 'oku 'i ai ha me'a kehe;
- (j) 'oku fa'o 'i ha kofukofu ku'o sila'i pea kuo maumau 'a e kofukofu 'o 'ikai ai ke lava 'o fakapapau'i 'oku malu 'a e ngaahi me'a 'oku fa'o 'i loto mei hono 'uli'i mo 'ene holo; pe
- (k) 'oku fa'o ia 'i ha fa'ahinga kofukofu, pea ko e ngaahi me'a 'oku fa'o 'i he loto kofukofu 'i hono 'uluaki fa'o kuo to'o ia 'i hono kotoa pe 'i hono konga pea kuo fakahu ki he kofukofu ia ha ngaahi me'a kehe 'a ia 'oku kaunga kovi mo fakatu'utamaki.

21. Ngaahi Founa takihala

Ka 'i ai ha taha 'oku ne leipolo, kofukofu'i, teuteu'i, fakatau atu pe tu'uaki ha me'akai 'i ha founa 'oku loi, takihala'i pe fakahee'i 'i he 'ene felave'i pea mo e anga, natula, mahu'inga, kakano, 'ulugaanga, fa'unga, lelei pe malu 'o e me'akai, kuo pau ke halaia ia 'i ha hia.

22. Tu'unga Fa'unga 'o e Me'akai

'O kapau kuo tu'utu'uni ha tu'unga 'o e fa'unga 'o ha me'akai, ha 'i ai ha taha 'oku ne leipolo, kofukofu'i, teuteu'i, fakatau atu pe tu'uaki ha me'akai 'oku 'ikai faitatau pea mo e tu'unga ko ia, 'i ha fa'ahinga founa 'e ala fai ai ha ma'uhalala ko ha me'akai 'i he tu'unga ko ia kuo tu'utu'uni, kuo pau 'e halaia ia 'i ha hia.

23. Me'akai 'oku 'ikai ke ma'a

Ka 'i ai ha taha 'oku ne fakatau atu, teuteu'i, kofukofu'i pe tauhi ke fakatau atu ha me'akai 'oku 'i ha tu'unga 'uli kuo pau ke halaia ia 'i ha hia.

24. Hu Mai 'o e Me'akai

- (1) Kapau 'e 'i ai ha fa'ahinga koloa 'oku fakataumu'a ke hu mai ki Tonga ni, pea ka fakatau atu 'i Tonga ni 'e hoko ia ko hano maumau'i, 'a e Lao ni, 'e ngofua ke hu mai 'a e me'a ko ia ki Tonga ni ki he taumu'a ke to e leipolo fakalelei pe fakalelei'i ia koe 'uhi ke fai fakatatau pea mo e ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ni. Kapau 'e 'ikai ke fakalelei'i ia 'i loto 'i he mahina 'e taha, kuo pau ke to e fakahu atu ki tu'apule'anga 'i he vave taha 'a e koloa ko ia, pe kuo pau ke tukuanga ke mole ia pe tuku atu ia 'o fakatatau ki ha tu'utu'uni 'a e Minisita.
- (2) Fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu si'i (2) 'oku tapui 'a hono hu mai 'o ha fa'ahinga koloa 'oku 'ikai fakatatau pea mo e ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ni.

25. Me'akai tuku 'aisi

- (1) Ka 'i ai ha me'akai kuo pau ke tuku fakamokomoko koe'uhi ke fakatolonga 'a 'ene lelei pea ke malu'i mei hano ulufia, kuo pau ke tauhi ia 'i ha koniteina 'aisi 'oku fe'unga lolotonga 'a hono hu mai, fetuku, faka'ali'ali ke fakatau atu, tufaki 'i ha hili 'a hono fakatau atu, pe tauhi 'e ha hotele, falekai pe feitu'u kehe 'oku ma'u me'atokoni ai 'a e kakai.
- (2) Ka 'i ai ha taha 'oku ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni 'oku halaia ia 'i ha hia.

26. Fanongonongo kasete'i 'o e me'akai fakatu'utamaki pe kaungakovi ki he mo'ui

Kapau 'i he Fakakaukau 'a e Minisita, 'e ala hoko ha me'akai ke, pe 'oku, fakatu'utamaki pe kaunga kovi ki he mo'ui, 'e ngofua ki he Minisita he ne fakaha 'i ha fanongonogno 'i he Kasete ko e me'akai ko ia 'oku fakatu'utamaki pe kaunga kovi.

27. Tapui

- (1) 'E ngofua hi he Minisita, ke ne ta'ofi 'i ha fekau 'oku pulusi 'i he kasete 'a hono ngoue'i, ave, utu pe 'i ha founa pe ke ma'u ha me'akai mei ha feitu'u 'o kapau, 'i he fakakaukau 'a e Minisita, ko e me'akai ko ia 'oku ala fakatu'utamaki pe kaunga kovi ki ha ni'ihi 'oku nau ma'u 'a e me'akai ko ia.
- (2) Ka 'i ai ha taha 'oku 'ikai faipau mo ha ngaahi fekau kuo fakahoko 'i he kupu ni kuo pau ke halaia ia 'i ha hia.

28. Hu mei tu'apule'anga

- (1) 'E ngofua ki he Minisita ke ne tu'utu'uni ki ha taha 'a ia 'oku ne ma'u ha ngaahi fakamatala ki hono hu mai pe ngaue'aki 'o ha ngaahi me'a 'a ia 'oku ngaue'aki ki ai 'a e Lao ni ke 'oatu ki he Minisita 'i loto 'i he taimi ko ia 'e tuhu'i pau 'i ha tu'utu'uni pehe, 'a e ngaahi fakamatala, 'a ia 'e tuhu'i pau, 'o kau ki he fa'unga pea mo hono ngaue'aki 'o ha fa'ahinga me'a kuo pe 'oku fakatau atu 'i he ngaue fakapisinisi pe ngaue'aki 'i hono teuteu'i 'o e me'atokoni.
- (2) 'O 'ikai kau kovi ki he fakalukufua 'o e kupu si'i (1), ko ha tu'utu'uni kuo fai 'i ai 'e ala fiema'u ai ke 'omai 'a e ngaahi fakamatala ko 'eni 'o felave'i pea mo ha me'a, 'a ia ko ha-
- (a) ngaahi fakamatala ki hono fa'unga pea mo e fa'unga fakakemikale 'o e me'a ko ia;
- (b) ngaahi fakamatala ki he founa 'oku ngaue'aki ki ai 'a e me'a ko ia pe 'oku fokotu'u ke ngaue'aki ki ai 'i hono teuteu'i 'o e me'akai;
- (c) ngaahi fakamatala 'o ha ngaahi fakatotolo kuo fai 'e he pe 'ilo ki ai 'a e tokotaha 'oku ne ngaue'i 'a e pisinisi 'oku fai ki ai 'a e

- (c) 'i hono teuteu'i 'o ha me'akai ke fakatau atu, ha koloa kuo ngauea'ki ki ha taumu'a 'a ia e ngaligali ke ne 'uli'i pe uestia 'a e me'akai; pe
- (d) ha loki 'oku ngaue'aki ki hono ngaohi, tauhi, teuteu'i, kofukofu'i, faka'aliali pe fakatau atu 'o ha me'akai ke fai ki ai ha mohe.
- (2) Ka 'i ai ha taha te ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni 'oku ne halaia ki ha hia.

37. Malu'i mei he ulufia

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ke tauhi, fetuku, fakamafola pe ngaue'aki, pe fakangofua ke tauhi, fetuku, fakamafola pe ngaue'aki 'e ha taha, ha me'a kona pe fakatu'utamaki 'i ha fa'ahinga founa 'e lava ke ulufia 'e he me'a ko ia ha me'akai 'oku fakataumu'a ke fakatau atu lolotonga hono teuteu'i, tauhi, kofukofu, 'ave, tiliva pe ko hono faka'ali'ali ke fakatau atu 'o e me'akai ko ia.
- (2) Ka 'i ai ha taha 'oku ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni 'oku ne halaia 'i ha hia.

38. Ke ma'a 'a e kau ngaohi me'akai

- (1) Ko e tokotaha kotoa 'oku kaunga pe ngaue 'i hono teuteu'i, tauhi, kofukofu'i, fetuku pe tufaki 'o ha me'akai ke fakatau atu, pea 'i he lolotonga 'o 'ene ngaue 'oku ne lave fakahangatonu ki he me'atokoni ko ia, pe ko e tafa'aki ki loto 'o ha kofukofu 'oku ngaue'aki ki ha me'akai pehe, kuo pau 'i he taimi kotoa ke ne tauhi 'a hono vala pea mo hono sino 'i ha tu'unga ma'a pea ke 'oua na'a ifi tapaka pe 'anu'anu.
- (2) Ka 'i ai ha taha 'oku ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni 'oku halaia ia 'i ha hia.

39. Ke ta'ofi hono 'uli'i 'o e me'akai 'e he kau ngaohi me'atokoni

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ngofua ki ha taha 'oku ngaue 'i hono fakatau atu 'o ha me'akai, pe 'i hono teuteu'i, tauhi, kofukofu'i, fetuku pe tufaki 'o ha me'akai, ke fakatau atu, ke ne fai pe ta'efakahoko ha me'a 'a ia 'e hoko ai 'a e me'akai ko ia ke, pe 'e ngaligali 'e, uli'i, ulufai, 'uli, uestia pe 'i ha fa'ahinga founa pe ko ha fakatu'utamaki ia ki he mo'ui 'a e kakai.
- (2) Ka 'i ai ha taha 'oku ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni 'oku halaia ia 'i ha hia.

40. Kakai puke 'i he mahaki fe'ave'aki 'e he me'atokoni

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ngofua ke kau pe ke fakangaue'i ha taha 'oku puke, pe 'oku 'i ai ha 'uhinga lelei ke fai ha tui 'oku ne puke 'i ha mahaki 'oku fe'ave'aki 'e he me'akai, pe 'oku 'i ai ha mata'i pala pe ha lavea 'i hono funga kili 'i hono teuteu'i, tauhi, kofukofu, 'ave pe tiliva 'o e me'akai ke fakatau atu pe ha naunau ki hono ngaohi pe kofukofu 'o e fa'ahinga me'atokoni ko ia.

- (c) 'oatu ha konga 'e taha ki he loki fakatotolo fakasaenisi 'a e Potungae pea 'ave 'a e taha ki he taha na'e ma'u mei ai 'a e samipolo; pea
- (d) tauhi 'a e konga 'e taha kae 'oua ke lava kakato ha fakatonutonu fakalao 'o kapau 'e 'i ai ha fakatonutonu fakalao.
- (3) Kuo pau ke 'oatu 'e he loki fakatotolo fakasaenisi 'o e Potungae ha tohi fakamo'oni 'i he foomu 'oku tu'utu'uni 'i he ngaahi tu'utu'uni 'e fa'u 'i he Lao ni 'o fakaha ai 'a e ola 'o ha 'analaiso pe sivi kuo fakahoko. Ko ha tohi fakamo'oni pehe kuo pau ke hoko ia 'i ha fakatonutonu fakalao ko e 'uluaki fakamo'oni mahino (prima facie) 'o e me'a kuo tohi 'i ai.
- (4) Ka 'i ai ha taha kuo faka'ilo kuo pau ke 'oatu ki ai ha tatau 'o e tohi fakamo'oni pehe mei he loki fakatotolo fakasaenisi 'o e Potungae kimu'a pea toki kamata 'a e fakatonutonu fakalao.

Vahe 2 – Ngaahi feitu'u ki he me'akai

31. Ngaue'aki 'o e ngaahi feitu'u ki he me'akai

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ke ngofua ki ha taha ke ne ngaue'aki ha fa'ahinga feitu'u pe fakangofua ha fa'ahinga feitu'u ke ngaue'aki ki he pe felave'i pea mo hono fakatau atu, teuteu'i, tauhi, pe ko hono kofukofu 'o ha me'akai ke fakatau atu, tukukehe 'o kapau ko e feitu'u –
- (a) 'oku 'i ai ha maama lelei pe 'i he taimi 'aho pe ngaahi maama 'oku ulo, 'o hange ko ia 'e fiema'u, 'i he taimi kotoa 'oku fai ai ha ngaue 'i he feitu'u ko ia;
- (b) 'oku fehu'aki lelei ai 'a e 'ea 'i he taimi kotoa lolotonga 'oku tauhi ai ha me'akai, kofukofu me'akai pe me'a 'oku ngaue'aki ki hono kofukofu'i 'o ha me'akai;
- (c) 'oku 'i ai ha ngaahi fakatafe fe'unga ki hono 'ave 'o ha va'iuli 'oku ha'u mei ai pea ko e ngaahi fakatafe ko ia 'oku 'i ha tu'unga lelei, ma'a pea mo ngaue lelei;
- (d) 'oku tauhi ke ma'a 'i he taimi kotoa pea ke hao mei ha nanamu ha'aha'a, pea ki he lelei taha 'e ala lava ke hao mei ha'ane vevea, efua pea mei ha fanga ki'i manu tenau ala uestia 'a e me'akai;
- (e) 'oku holisi, faliki, 'aofi mo e 'ato 'a ia kuo fa'u pea 'i ha tu'unga lelei pea faingofua ki hono tauhi ke ma'a;
- (f) 'oku 'i ai ha ngaahi pesoni falekaukau pea mo ha ngaahi naunau kehe ki hono tauhi 'o e ma'a 'a ia 'oku fakapotopoto ke fiema'u ke ngaue'aki ki hono fufulu 'o ha ngaahi me'a, ngaahi me'angaue, pe naunau faka'uhila 'oku ngaue'aki 'i he feitu'u ko ia, pea ke tauhi 'i ha tu'unga lelei, ma'a, mo ngaue lelei 'a e ngaahi pesoni falekaukau pea mo e ngaahi naunau ki hono tauhi 'o e ma'a ko ia;
- (g) 'oku 'i ai ha ma'u'anga vai mafana mo momoko fe'unga pea mo ha koa pe ko ha fa'ahinga huhu'a fanofano kehe; pea

- (h) 'oku 'i ai ha ngaahi pesoni fanofano pea mo ha ngaahi falemalolo fe'unga ke ngaue'aki 'e he kakai 'oku nau 'i he, pe ngaue 'i he feitu'u ko ia pea ke tauhi ke ma'a mo lelei 'a e ngaahi pesoni fanofano mo e ngaahi falemalolo kotoa pea ke 'i ai fe'unga mo ha ma'u'anga vai mafana mo vai momoko, koa pe ko ha fa'ahinga huhu'a fanofano kehe, ngaahi polosi fufulu nima pea mo ha ngaahi tauveili pe ko ha naunau fakamomoa kehe.
- (2) Ka 'i ai ha taha 'oku ne maumau'i ha konga 'o e kupu-si'i (1), kuo pau ke halaia ia 'i ha hia.

32. Fakangatangata ki hono ngaue'aki 'o e ngaahi feitu'u ki he me'akai

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ngofua ki ha taha ken e ngaue'aki ha feitu'u pe fakangofua ha feitu'u ke ngaue'aki felave'i pea mo hono fakatau atu, teuteu'i, tauhi, pe kofukofu'i 'o ha me'akai ke fakatau atu, 'o kapau 'e ngaue'aki 'a e feitu'u ko ia ki ha taumu'a kehe 'a ia ten e ala uesia 'a e lelei 'o e me'akai.
- (2) Ka 'i ai ha taha ten e maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'oe kupu ni 'e halaia ia 'i ha hua.

33. Fekau ke fakangata pe tapu'i

- (1) Kuo pau ke ngaue'aki 'a e kupu ni ki ha ngaahi feitu'u 'a ia, 'i he fakakaukau ha 'ofisa kuo fakamafai'i, koe'uhi ko hono langa pe tuku li'aki pe ko e 'uhinga 'o hono ngaue'aki pe anga 'o ha ngaahi feitu'u 'oku ofi kiai, 'oku 'i ha tu'unga ia 'e ala hoko ai ha me'akai 'i he 'uluaki feitu'u ke 'uli'i pe uesia, pe 'e ala faka'au pe ke kovi pe 'uli.
- (2) 'E ngofua ki ha 'ofisa fakamafai ke 'oatu ha tohi fanongonongo ki ha taha 'oku 'a'ana pe taha 'oku nofo 'i ha feitu'u 'oku ngaue'aki ki ai 'a e kupu ni, 'o fekau'i ke ta'ofi leva pe ha founga ngaohi me'akai pe ke tapui leva 'i he vave taha 'a hono ngaue'aki 'o e feitu'u ko ia ki hono fakatau atu, ngaohi, tauhi pe kofukofu 'o ha fa'ahinga me'akai ke fakatau atu.
- (3) Ko ha fanongonongo pehe kuo pau ke -
- fakahaa'i ai 'a e feitu'u 'oku 'oatu ki ai 'a e fekau;
  - fakahaa'i ai 'a e 'uhinga ki hono fakangata pe tapui; pea
  - fakamahino'i ai 'a e taimi ke kamata ai 'a e fakangata pe tapui ko ia.
- (4) Ka 'i ai ha taimi 'e fakakaukau 'a e 'ofisa fakamafai kuo 'ikai ke toe hoko atu 'a e 'uhinga na'e tufa ai 'a e fanongonongo, kuo pau ke ne tamate'i 'a e fanongonongo pea kuo pau ke ne 'oatu ha fanongonongo tohi 'o hono tamate'i ki he taha 'oku 'o'ona pe taha 'oku nofo 'i he feitu'u ko ia, pea ki he taha kehe kotoa pe na'e 'ave ki ai ha fanongonongo.

- (5) Lolotonga 'oku kei 'aonga fakalao 'a e fanongonongo, kuo pau 'e 'ikai ngofua ki ha taha ke ne ngaue'aki pe fakangofua ke ngaue'aki 'i he 'ilo pau 'a e feitu'u 'oku tu'utu'uni 'e he fanongonongo ki he pe felave'i mo hono fakatau atu, teuteu'i, tauhi pe kofukofu 'o ha me'akai ke fakatau atu.
- (6) Ka 'i ai ha taha 'oku ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni 'oku halaia ia ki ha hia.

Vahe 3 – Haisini 'o e Me'akai

34. Faka'ehi'ehi mei hono 'uli'i

- (1) Ko e tokotaha kotoa 'oku ne tauhi pe pule'i ha me'akai ke fakatau atu, pe ko ha koloa, me'angaue, fa'oanga me'a pe me'angaue 'uhila 'oku ngaue'aki ki he pe felave'i mo hono teuteu'i, tauhi, kofukofu pe fakatau atu 'o ha me'akai kuo pau ke tauhi 'i he taimi kotoa 'a e me'akai pe koloa, me'angaue, fa'oanga me'a pe me'angaue 'uhila, ke ma'a mo hao mei hono uesia, hauhausia, ngaahi nanamu ha'aha'a pe efu pea ke malu'i kinautolu ki he lelei taha 'e ala lava mei he fanga ki'i manu tenau ala uesia 'a e me'akai.
- (2) Ka 'i ai ha taha te ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e kupu ni' e halaia ia 'i ha hia.

35. Malu'i 'o e me'akai

- (1) Ko e tokotaha kotoa 'oku ne tauhi pe pule'i ha me'akai ke fakatau atu 'a ia 'oku ma'u anga maheni pe ia 'i he tu'unga ko ia 'oku fakatau atu ai kuo pau ke ne malu'i 'a e me'akai mei he efu mei he fanga ki'i manu tenau ala uesia ha me'akai pea mei ha fa'ahinga me'a 'uli kehe, 'aki 'a hono tauhi 'i ha ngaahi fa'o'anga me'a 'oku 'ufi'ufi'i, pe 'i hano 'ufi'ufi'i aki ha tupenu vangavanga, pea ko ha toe founga malu.
- (2) Ka 'i ai ha taha te ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e kupu ni' e 'oku halaia ia 'i ha hia.

36. Ngaahi fakangatangata

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ke ngaue'aki 'e ha taha pe te ne fakangofua ke ngaue'aki –
- ha koloa fa'o'anga me'a, me'angaue, me'angaue 'uhila pe me'a lele ki he pe felave'i pea mo hono teuteu'i, tauhi kofukofu, fetuku pe uta ha me'akai ke fakatau atu tukukehe 'okapau 'oku ngaohi'aki ia ha fa'ahinga me'a pea 'i ha founga 'e ala fakama'a pe tauhi ngofua ke ma'a.
  - 'i hono fetuku pe tufaki 'o ha me'akai ke fakatau atu, ha koloa, fa'o'anga me'a, me'angaue, me'angaue 'uhila pe me'alele 'a ia 'oku toe ngaue'aki ki hono fetuku 'o ha fa'ahinga me'a 'a ia 'oku ne fakatu'utamaki'i pe ngalingali te ne fakatu'utamaki'i 'a e lelei, ma'a pe haohaoa mei hono uesia 'o e me'akai;

- (2) Ko hono tamate'i 'o ha fanga manu pe fa'ahinga 'o e moa kuo pau ke fai ia 'i ha founga fakapoto'ingaue, angataau pea ki he vave taha 'e ala lava.
- (3) Ko e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu-si'i (1), palakalafi (a), (b), (e) mo e (g) pea mo e kupu-si'i (2) kuo pau ke ngaue'aki ia ki hono tamate'i 'o ha manu 'i he 'ata'ata.
- (4) Ko ha taha 'oku ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'a e kupu ni 'oku halaia ia ki ha hia.

54. Ke tauhi ma'a 'a e ngaahi fale tamate manu

- (1) Ko e ngaahi fale mo e ngaahi feitu'u tamate manu kotoa kuo pau ke tauhi ke ma'a pea hao mei he fanga lango, 'inisekite pea mo e fanga kuma maumau pea kuo pau 'e 'ikai ngofua ke 'i he feitu'u ko ia ha fanga manu tukukehe 'akinautolu 'oku taumu'a ke tamate'i.
- (2) Ko ha taha 'oku ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni 'oku halaia ia ki ha hia.

55. Fakangatanga ki he fe'ave'aki 'o e kakano'i manu

- (1) Ko e kakano'i manu kotoa 'o kau ai 'a e kakano 'o e fa'ahinga 'o e moa, 'a ia 'e 'ave 'i he hili 'a hono tamate'i kuo pau ke fetuku ia 'i ha ngaahi me'alele pe koniteina 'oku ma'a pea ko e ni'ihiki kotoa 'oku nau ala ki ha kakano'i manu pehe lolotonga 'oku fakahaheka, fakahifo pe 'i hono uta kuo pau kenau tui ha vala 'oku ma'a.
- (2) Kuo pau 'e 'ikai ngofua ke uta 'i he me'alele pe koniteina tatau pea mo ha kakano'i manu 'oku fakataumu'a ke ma'u me'atokoni mei ai 'a e fa'ahinga 'o e tangata ha kili'i manu, topuva'e pe te'emanu pe fanga manu pe moa mo'ui pe ko ha toe me'a kehe pe 'a ia 'e ala fakatupu 'uli.
- (3) Ko ha taha 'oku ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni 'oku ne halaia ia ki ha hia.

KONGA 5 – PULE'I 'O E MA'U'ANGA VAI

56. Fatongia 'o e Minisita

Kuo pau ko e fatongia 'o e Minisita ke-

- (a) fakapapau'i 'a e ngaahi mata vai 'i Tonga ni 'oku fe'unga ki he ma'u'anga vai 'a e kakai; pea
- (b) ke fakahoko ma'u pe 'i hano fiema'u, ha ngaahi ngaue ki hono fakapapau'i 'a e fe'unga mo e ma'a 'o e ngaahi ma'u'anga vai.

57. Ke 'i ai ha vai fe'unga ki he inu 'i he ngaahi feitu'u

Kuo pau ki he Minisita 'o fakatatau ki he ngaahi mafai kuo foaki ki he Potungaue 'i he kupu 68, ke ne fakapapau'i 'i he fakapotopoto taha 'e ala fakahoko 'oku 'i ai ha ma'u'anga vai inu fe'unga 'i he ngaahi feitu'u kotoa pe 'oku nofo'anga ki ai 'a e fa'ahinga 'o e tangata pe 'oku nofo'i pe

- (2) Ka 'i ai ha taha te ne maumau'i 'a e tu'utu'uni 'a e kupu ni 'oku ne halaia ia ki ha hia.

41. Fetu'utaki mo e taha puke 'i ha mahaki pipihi

- (1) 'E ngofua ke tapui 'aki ha fanongonongo tohi 'e ha 'ofisa fakamafai pe ha 'ofisa faito'o ha taha kuo ne toki fetu'utaki mo ha taha 'a ia 'oku kau ki ai 'a e tu'utu'uni 'o e kupu 40 mei he'ene kau pe ko hono fakangaue'i ki hono teuteu'i, tauhi, kofukofu, 'ave pe tiliva 'o e me'akai ke fakatau atu.
- (2) 'E ngofua ki ha taha kuo 'oatu ki ai ha fanongonongo 'i he kupu si'i (1), 'i loto 'i he 'aho 'e 14 mei hono ma'u 'o e fanongonongo ke ne 'oatu ha tohi tangi ki he Minisita. Kuo pau ke fakaha 'e he Minisita ki he taha tangi 'ene tu'utu'uni 'i loto 'i he 'aho 'e 14 mei hono ma'u 'o e tangi ko ia.

42. Sivi 'o e kau ngaohi me'akai

'E ngofua ke fiema'u ha taha ngaohi me'akai ke sivi'i fakafaito'o 'o kapau 'oku pehe 'e he 'ofisa kuo fakamafai'i 'oku fiema'u pea 'e ngofua ke fakamavahe'i ia mei hono ngaohi 'o ha me'akai kae'oua kuo ma'u 'a e ola e sivi.

43. Tamate'i 'o e fanongonongo pule'i

Ka fakakaukau ha 'ofisa fakamafai pe ha 'ofisa mo'ui 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha fakatu'utamaki ke uesia ha me'akai 'e ha taha 'a ia kuo 'oatu ki ai ha fanongonongo 'i he kupu 41, kuo pau ke tamate'i 'e he 'ofisa mo'ui 'a e fanongonongo pea kuo pau ke ne 'oatu ha fanongonongo tohi 'o e tamate'i ko ia ki he taha ko ia pea mo e taha kehe kotoa pe na'e 'oatu ki ai ha tatau 'o e fanongonongo.

44. Ola 'o e fanongonongo pule'i

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ke kau pe ke fakangaue'i ha taha 'i ha pisinisi 'o maumau ai ha fanongonongo kuo tufa kiate ia 'i he kupu 41.
- (2) Kuo pau 'e 'ikai ke fakangaue'i 'e ha taha ha taha kehe kuo tufa ki ai ha fanongonongo 'i he kupu 41.
- (3) Ka 'i ai ha taha 'oku ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni 'oku ne halaia 'i ha hia.

45. Fanongonongo ki he feitu'u na'e hu'u mei ai 'a e me'atokoni kuo ulufia

- (1) Kapau 'oku mahalo ha 'ofisa fakamafai 'i ha ngaahi makatu'unga fakapotopoto kuo pihia ha fa'ahinga me'akai 'i ha me'amo'ui ala fakatupu mahaki, pe kuo ma'u ai ha me'a kona, 'e ngofua ke ne 'oatu ha fanongonongo tohi 'o fakamahino'i ai 'a e feitu'u 'oku ne tui na'e fuofua hu'u mei ai 'a e me'akai ko ia, mo tapui 'a e taha 'oku 'oatu ki ai 'a e me'akai mei he'ene fakatau atu ha fa'ahinga me'akai 'a ia 'oku ne 'ilo pe 'oku 'i ai ha 'uhinga ke ne tui na'e hu'u mei he feitu'u kuo fakamahino'i ko ia.
- (2) Ko ha fanongonongo kuo 'oatu 'i he kupu ni-

- (a) kuo pau ke 'aonga fakalao ia 'i ha vaha'a taimi, 'e 'ikai laka hake 'i he mahina 'e taha, 'a ia kuo pau ke fakamahino'i 'i he fanongonongo;
- (b) 'e ngofua ke tamate'i ia 'i ha fa'ahinga taimi pe 'e ha 'ofisa fakamafai pe ha 'ofisa mo'ui, 'a ia kuo pau ke fakaha hono tamate'i ko ia ki he taha 'a ia na'e 'oatu ki ai 'a e fanongonongo; pe
- (c) 'e ngofua ke fakaloloa ia 'e he Talekita 'i ha toe mahina 'e taha.

Vahe 4- Ngaahi Fale Tamate Manu mo e kau tamate manu

46. Kakai 'oku fakamafai kenau tamate manu

Kuo pau 'e 'ikai ke tamate'i 'e ha taha ha manu ke fakatau atu 'i he maketi pe ha falekoloa ki he kakai ke ma'u me'atokoni mei ai 'a e fa'ahinga 'o e tangata tukukehe kapau kuo fakamafai 'e he Minisita 'i he tohi 'a e taha ko ia ke ne fai pehe.

47. Fakafisi ke fakamafai'i

'E ngofua ke fakafisi 'a e Minisita mei hano fakamafai'i ke tamate manu pe ke ne kaniseli ha fakamafai 'oku kei 'aonga fakalao kapau 'oku ne fiemalie 'oku 'ikai ke muimui pe 'e 'ikai ke muimui 'a e taha ko ia ki he ngaahi fiema'u kotoa 'a e Lao ni.

48. Sivi 'o e kakano kimu'a pea fakatau atu

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ke fakatau atu 'e ha taha ha kakano'i manu pe ha to'oto'onga kae 'oua kuo sivi pea paasi 'e ha 'ofisa fakamafai 'oku fe'unga 'a e kakano'i manu pe to'oto'onga ko ia ke ma'u 'e he fa'ahinga 'o e tangata.
- (2) Ka 'i ai ha taha 'oku ne maumau'i 'a e kupu ni 'oku ne halaia 'i ha hia.

49. Fanongonongo 'o e teu ke tamate manu

Ko ha taha 'oku ne tauhi ha fale tamate'anga manu pe ko ha taha 'oku ne tamate manu ke fakatau atu ke ma'u me'atokoni mei ai 'a e fa'ahinga 'o e tangata kuo pau ke ne 'oatu ki he Potungaue ha fanongonongo tohi 'o 'ene taumu'a ke ne tamate'i ha manu 'i he houa 'e 24, ka 'okapau ko e tamate manu 'oku fai ia 'i he feitu'u tatau pea 'i he taimi tatau 'i ha ngaahi 'aho pau 'i he uike kotoa, 'e ngofua pe ke 'oatu ha fanongonongo pe 'e taha pea 'e kakato ai 'a e fiema'u ni tukukehe ka toki 'i ai ha liliu ki he ngaahi 'aho pe ngaahi taimi.

50. Sitapa'i 'o e ngaahi 'anga'anga

'I he hili 'a hono sivi 'e ha 'ofisa kuo fakamafai'i ha 'anga'anga mo e to'oto'onga 'o ha manu, 'e ngofua ke ne 'ai ki ai ha faka'ilonga sitapa kuo fakamafai'i ki he ngaahi kongokonga 'o e 'anga'anga koe'uhi ke ha mai ha faka'ilonga 'e taha 'i he ngaahi longokonga lalahi pe ngaahi kongokonga 'a ia 'oku tu'utu'u ki ai 'a e 'anga'anga.

51. Kakai 'oku puke mei he mahaki fe'ave'aki 'i he me'akai

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ke fakangaue'i pe kau ha taha 'oku puke, pe ha taha 'oku 'i ai ha tui fakapotopoto 'oku ne ma'u ha mahaki 'oku fe'ave'aki 'i he me'akai pe 'oku pala hono kili pe lavea 'o 'ikai ke kofukofu malu, 'i hono tamate'i pe kau 'i ha fa'ahinga ngaue fekau'aki mo e ala ki he kakano'i manu.
- (2) Ka 'i ai ha taha 'oku ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni 'oku ne halaia ki ha hia.

52. Fokotu'utu'u 'e he Minisita 'a e anga 'o e tamate manu

'E ngofua ki he minisita ke ne fai ha ngaahi fokotu'utu'u ki hono tamate'i pe tauhi 'o e fanga manu 'oku fakataumu'a ke ma'u me'atokoni mei ai 'a e fa'ahinga 'o e tangata pe 'e ha ni'ihii 'oku nau ngaue 'i hono tamate'i pe fahi manu pe 'e ha kau ngaue 'a e Potungaue, pea 'e ngofua ke ne fiem'au ha ngaahi totongi ki he ngaahi ngaue ko ia.

53. Ngaahi fiema'u ki he ngaahi fale tamate manu

- (1) Kuo pau ke 'i he fale tamate manu pe feitu'u kotoa 'oku tamate'i ai 'a e fanga manu-
  - (a) ha feitu'u pe ngaahi naunau fakahaisini 'o kau ai 'a e ngaahi me'aganue ke fakama'a ngaahi me'angaue 'uhila, ngaahi fa'o'anga me'a, pea mo e ngaahi vala fe'unga ki hono fakalelelele 'o hono tamate'i pea mo hono sivi 'o e ngaahi 'anga'anga;
  - (b) ha ngaahi feitu'u fe'unga ke tautau ai ha ngaahi 'anga'anga koe'uhi ke fakafaingamalie'i 'a e 'ea ke fehu'aki tau'ataina 'i he vaha'a 'o e ngaahi 'anga'anga;
  - (c) ha ngaahi feitu'u ke tauhi ai ha fanga manu koe 'uhi ke tauhi mavahe ai ha fanga manu pe moa 'a ia 'oku mahalo'i oku nau mahaki'ia 'o fakatatali ai ki hono sivi 'e ha 'ofisa kuo fakamafai'i;
  - (d) ha loki mavahe kuo fakamaama fe'unga ki hono tauhi 'o e ngaahi 'ang'anga pe ngakau 'oku mahalo'i 'oku mahaki'ia 'o fakatatali ai ki hano sivi 'e ha ofisa kuo fakamafai'i;
  - (e) ko ha ngaahi feitu'u ma'a fe'unga ki he malolo pea mo ha ngaahi feitu'u ki he kaukau ma'ae ni'ihii ko ia 'oku nau ngaue ki he tamate manu;
  - (f) ko ha ngaahi faliki malu mo tolonga, 'aofi, holisi, ngaahi matapa sio'ata kuo tainamu'i pea mo ha ngaahi matapa hu'ana 'oku lava ke tapuni'i, mo ha maama pe fakamanava ki he 'ea feu'nga, ko ha ma'u'anga vai 'e lava ke inu pea mo ha fakatafe pea mo ha ngaahi naunau fe'unga ki hono tuku atu 'o e vai mo e ngaahi me'a 'uli;
  - (g) ko ha ngaahi tu'utu'uni ki he haisini ke ngaue'aki 'a ia 'e fakahoko 'e he Minisita ke muimui ki ai 'a e ni'ihii ko ia 'oku nau ngaue ki hono tamate'i 'o ha manu.

72. Ngaahi naunau ki he tauhi 'o e ma'a 'i he ngaahi fale nofo'anga

Ko e ngaahi fale nofo'anga kotoa pe ko ha fale nofo'anga 'oku lolotonga fai 'a hono fakalelei'i fakalukufua kuo pau ke 'i ai ha falemalolo vai 'e taha pe lahi hake, ha topu kaukau pe saoa, pesoni fanofano, pesoni (sink) ki peito pea mo ha ngaahi me'a ki hono fo 'o e vala.

73. Ngaahi feitu'u ki he kakai

Kuo pau ke 'i ai ha ngaahi naunau ki he tauhi 'o e ma'a 'oku fe'unga 'i he ngaahi feitu'u ki he kakai ki he tokolahi 'o e kakai 'oku nofo 'i ai, ngaue 'i ai, pe ngaue'aki 'a e feitu'u ko ia.

74. Ngaahi naunau ki he tauhi 'o e ma'a – ngaahi fiema'u fakalukufua

- (1) Kuo pau ke fe'unga 'a hono lahi 'o e ngaahi naunau ki he tauhi 'o e ma'a, tu'unga fakafaingamalie ki he tangata mo fafine pea 'i he ngaahi fa'ahinga kuo tali 'e he Minisita, pea kuo pau ke fakafaingofua 'i 'a hono ngaue'aki.
- (2) Kuo pau ke fokotu'u ha ngaahi fai'anga fanofano 'o fehangaaki mo e ngaahi fale malolo vai mo e ngaahi fai'anga tu'uofi kotoa.
- (3) Kuo pau ki he ngaahi feitu'u ki he kakai fefine ke 'i ai ha me'a ki hono li'aki 'o e ngaahi tauveili fakama'a.

75. Fakangatangata ki he ngaahi falemalolo

Kuo pau 'e 'ikai ngofua ke ava fakahangatonu atu ha falemalolo ki ha loto fale pe feitu'u 'oku teuteu'i ai ha me'akai.

76. Fakangatangata ki he ngaahi fale malolo keli

- (1) Kuo pau 'e 'ikai langa ha falemalolo keli 'i loto 'i he mita 'e 30 mei ha ma'u'anga vai ki he kakai pe ma'u'anga vai faka'api.
- (2) Kuo pau ke fakauaea tainamu mo tapuni 'a e falemalolo keli ke malu'i mei he lango.
- (3) Ko ha taha 'oku ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni 'oku halaia ia ki ha hia.

77. Naunau tauhi 'o e ma'a 'i he ngaahi 'apiako

'E ngofua ki he Minisita ke ne tuhu'i pau 'a e lahi pea mo e ngaahi fa'ahinga 'o e ngaahi naunau ki he tauhi 'o e ma'a ke fokotu'u 'i he ngaahi 'apiako pea mo e ngaahi feitu'u kehe ki he ako.

78. Ke tali 'e he Minisita 'a e ngaahi sipinga

Ko e sipingi, fa'ahiniga naunau langa, fakatafe, founa hono fokotu'u, tu'u'anga pea mo e 'atakai 'o ha naunau ki he tauhi 'o e ma'a kuo pau ke tomu'a tali ia 'e he Minisita.

fakangaue'i ai ha kakai. Kuo pau ko e fatongia ma'u ai pe ia 'o e taha 'oku 'o'ona pe taha 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi feitu'u ko ia ke ne fakapapau'i 'oku 'i ai ha vai inu fe'unga pehe.

58. Sivi 'o e ngaahi matavai

Ko e ngaahi matavai kotoa ki he ma'u'anga vai, 'o kau ai 'a e ngaahi vaitupu, vai 'oku keli, vai 'uha, ngaahi tanaki'anga vai, ngaahi vai tafe pe ko ha fa'ahinga matavai pe, kuo pau ke sivi fakataimi 'e he kau 'ofisa kuo fakamafai'i ke fakapapau'i 'a 'enau fe'unga pe ikai ko ha ma'u'anga vai.

59. Tohi fakamo'oni mei he Minisita ki he vai fe'unga ki he inu

- (1) Kapau 'e fiemalie 'a e Minisita 'i ha hili hano sivi ha ma'u'anga vai, 'oku malu ke fai mei ai ha inu kuo pau ke ne 'ave ha tohi fakamo'oni 'i he tohi ki he taha fekau'aki 'o fakaha ai. Kuo pau ke fakahoko 'a e ngaahi sivi mo e fakamo'oni 'i he mahina 'e tolu kotoa.
- (2) 'E ngofua ki he Minisita ke ne hilifaki ha totongi ki ha ngaahi ngaue 'oku ne fakahoko ke tauhi ai 'a e taau 'o e ngaahi ma'u'anga vai.

60. Hia ke ngaue'aki ha vai te'eki ma'u tohi fakamo'oni

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ngofua ki ha taha ken e ngaue'aki ha fa'ahinga matavai ko ha ma'u'anga vai ki he kakai kae'oua kuo ne ma'u ha tohi fakamo'oni nei he Minisita 'o fakaha ai ko e vai ko ia 'oku feu'nga ki he inu.
- (2) Ko ha taha 'oku ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni 'oku halaia ia 'i ha hia pea kuo pau 'e ala mo'ua ki ha tautea pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$1000.

61. Ke fale'i 'a e ngaahi Komiti Vai Fakakolo

Kuo pau ke fale'i 'e he Minisita 'a e komiti vai fakakolo ki he ngaahi ngaue kotoa 'oku fiema'u ke fakapapau 'i ko e vai 'oku ngaue'aki i he feitu'u ko ia 'oku lolotonga malu ki he inu.

62. Fale'i ki hono malu'i 'o e vai mei he 'uli

Kuo pau ke fale'i 'e he Minisita 'i ha tohi, ha taha 'oku ne tufaki ha ma'u'anga vai ki he ngaahi ngaue kotoa 'oku ne fiema'u ke fakahoko ke malu'i ha ma'u'anga vai mei hono 'uli'i.

63. Tapuni 'a e ma'u'anga vai ka 'oku 'ikai malu

Kuo pau ke fale'i 'e he Minisita 'i ha tohi, ha taha 'oku ne tufaki ha ma'u'anga vai 'o kapau kuo fakatu'utamaki 'a e ma'u'anga vai pea ko e ngaahi ngaue ke fai 'o kau ai 'a hono tapuni 'o e ma'u'anga vai koe'uhi ke malu'i 'a e mo'ui 'a e kakai.

64. Ngaahi paipa inu

Kuo pau ke ngaahi 'a e ngaahi paipa inu 'aki 'a e naunau kuo fakangofua pea fo'u ke ta'ofi 'a e fe'alu'aki 'o e 'uli mei he ngutu ki he ngitu'i paipa. Kuo pau ke ngaue'aki ha vai inu 'oku malu.

65. Ngaahi ma'u'anga vai fakapaipa

(1) 'I he ngaahi ma'u'anga vai 'oku fakapaipa –

- (a) kapau ko e mata vai 'oku ngaue'aki pea mo e ngaahi ngaue 'oku fai ki ai 'oku 'ikai ke ne lava 'o tuku atu hokohoko ha vai inu 'oku ne a'u ki he tu'unga 'o e malu 'oku fiema'u 'e he ngaahi tu'utu'uni 'i he Lao ni, kuo pau ke fakahoko hano faito'o kololini (Chlorination) fe'unga pe ko ha to e ngaue ke fakama'a 'a e vai pea ke fakahoko ma'u pe ia 'i he kongā faka'osi 'o hono fakama'a 'o e vai.
  - (b) kuo pau he 'ikai ngofua ki ha taha 'oku ne tufaki ha ma'u'anga vai ke ne tanaki ha kalolini (chlorine) pe kololamini (Chloramine) pe ko ha toe me'a kehe pe ki he ma'u'anga vai kae'oua kuo ne fetu'utuaki ki he, pea 'i he loto ki ai 'a e Minisita 'i he tohi ki ha ngaue 'oku ne 'amanaki ke fakahoko;
  - (c) kuo pau 'e 'ikai ngofua ke tufaki ha vai mei ha ngaahi paipa pe ngaahi tefito'i paipa kuo fokotu'u pe monomono kae'oua kuo fai hano faito'o fakama'a 'a e ngaahi paipa mo e ngaahi tefito'i paipa ko ia ki he fiemalie 'a e Minisita;
  - (d) kuo pau ke fiema'u 'e he Minisita ha polokalama tu'u ma'u ki hono fufulu fakafonu vai 'o e ngaahi kongā 'o ha ngaahi paipa tufaki vai 'a ia kuo fuoloa hano ta'engaue'aki koe uhi ke ta'ofi 'a e tatanaki 'i he ngaahi paipa mo e ngahi tefito'i paipa ha ngaahi me'a 'uli;
  - (e) kuo pau ke fakafehokotaki 'a e ngaahi paipa mo e ngaahi tefito'i paipa 'i ha founa ko ia e fetafeaki hokohoko ai 'a e vai 'i he ngaahi tefito'i paipa ki he fiemalie 'a e Minisita; pea
  - (f) kuo pau ke fiema'u 'e he Minisita ke 'i ai ha ma'u'anga vai hokohoko ki he ngaahi kongā kotoa 'o ha feitu'u, 'a ia 'oku fakamo'oni ia 'i ha tafe malohi 'a e vai 'i he ngaahi kongā kotoa 'o e ngaahi paipa fetuku vai 'i he taimi kotoa koe'uhi ke ta'ofi 'a hono misi ki he loto paipa 'a e 'uli 'i he ngaahi mama pe ngaahi maumau fakapalama. Kuo pau ke tauhi 'a e malohi ko ia ('aki ha pamu ke fakamalohi'i (booster pump) 'o kapau 'oku fiema'u) koe 'uhi ke a'u 'a e vai ki he fungavaka taupotu taha ki 'olunga 'o e feitu'u ma'olunga taha 'oku fai ki ai 'a e tufa mei he ngaahi tefito'i paipa.
- (2) Ko ha taha 'oku ne tufaki ha ma'u'anga vai 'oku ne maumau'i ha ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni 'oku halaia ia ki ha hia pea kuo pau ke ala mo'ua ki ha tautea pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$1000.

66. Fakafisi 'a e Minisita ke tali ha palani 'o ha feitu'u ka ta'efe'unga 'a e ma'u'anga vai

Kuo pau ke 'ikai tali 'e he Minisita ha palani 'o ha feitu'u pe ngaahi fale kae 'oua–

- (a) ke ha ai 'oku 'i ai ha ma'u'anga vai fe'unga ki he inu 'i loto 'i ha mama'o fakapotopoto mei he feitu'u ko ia ke ngaue'aki 'e he kakai tenau faka'aonga'i 'a e ngaahi feitu'u ko ia; pea
- (b) ke ne fiemalie 'e lava ke fakahoko pea 'e fakahoko 'a e me'a 'oku ha 'i he palani ko ia.

67. 'Ikai fakahoko 'a e tu'utu'uni

'I ha hili hano tali 'o ha palani 'a ia kuo lave ki ai 'i mu'a pea 'oku 'ikai ke fokotu'u ha ma'u'anga vai fe'unga 'i he feitu'u ko ia pe 'i ha feitu'u ofi ki ai koe'uhi ko e kakai 'oku nau ngaue'aki, kuo pau ke 'oatu 'e he Minisita ha fanongonongo 'i ha tohi ki he tokotaha 'oku 'a'ana 'a e feitu'u ko ia 'o tapui ia mei ha'ane nofo 'i ai pe ko ha'ane fakangofua ia ke nofo'i kae'oua kuo fiemalie 'a e Minisita kuo fokotu'u ki ai ha ma'u'anga vai pehe.

68. Sivi 'o e ma'u'anga vai

Kuo pau ke fakahoko 'a hono sivi ma'u pe 'o e vai 'oku tuku atu 'e ha taha 'oku ne tufaki ma'u'anga vai pe ko ha matavai. Kuo pau 'e kau 'i hono sivi 'o e vai:

- (a) hano sivi'i pea mo hano 'analaiso fakakemikale;
- (b) ha sivi pe 'oku 'i ai ha fanga ki'i me'a mo'ui iiki 'oku fakatu'utamaki pe ko ha ngaahi me'a fakapaiulosi kehe 'oku ta'e hoa; mo
- (c) ha sivi 'a e tu'unga 'o e ivi fakaletio (radio-active content) 'oku 'i ai.

KONGA 6 - NGAHI NAUNAU KI HE TAUHI 'O E MA'A**69. Fokotu'u 'o e ngaahi naunau ki he tauhi 'o e ma'a**

- (1) Ko e taha 'oku 'a'ana kotoa pe 'o ha feitu'u kuo pau ke ne fokotu'u ha ngaahi naunau ki he tauhi 'o e ma'a 'o ha fa'ahinga kuo tali 'e he Minisita pea ke fe'unga ki he ngaahi fiema'u 'a e feitu'u ko ia.
- (2) Ko ha taha 'oku 'a'ana 'oku ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni 'oku ne halaia ki ha hia.

70. Ke tali 'e he Minisita 'a e ngaahi palani

Ko e ngaahi palani kotoa pe 'o ha ngaahi naunau fo'ou pe naunau fetongi 'o e ngaahi naunau tauhi 'o e ma'a ki he ngaahi feitu'u pe fale kotoa pe kuo pau ke tomu'a tali ia 'e he Minisita.

71. Tu'utu'uni 'e he Minista ki he ngaahi tu'unga

Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Minisita 'a e ngaahi tu'unga (standards) 'o felave'i pea mo hono lahi, fe'unga ki he kakai tangata mo fine 'oku nau ngaue'aki, maama mo e ngaahi fakamanava ki he 'ea mo e fakafaingamalie 'o e ngaahi naunau ki he tauhi 'o e ma'a 'i he ngaahi feitu'u kotoa 'o kau ai ha nofo'anga fakataimi pea mo ha ngaahi feitu'u fai'anga va'inga pe fakafiefia.

- (d) ke fokotu'u 'a e ngaahi tu'unga (standard) ki he lahi 'o hono tukuange ki he 'ea ha me'a 'oku fakatu'utamaki;
- (e) ke tu'utu'uuni mo tokanga'i 'a e tauhi ki he ngaahi tu'unga (standards), 'o kau ai 'a e ngaahi feitu'u 'a ia 'oku, pe ngalingali 'oku hoko mei ai 'a hono 'uli'i 'o e 'ea; mo e
- (f) ngaahi mafai mo e ngaahi fatongia kehe kuo foaki ki ai 'i he Lao ni.

88. Ngaahi palani ki he ala hoko ha 'uli 'a e 'ea

- (1) Kuo pau ke fiema'u 'e he Minisita 'a e taha 'oku 'a'ana pe taha 'oku nofo 'i ha feitu'u 'a ia 'oku ne fokotu'utu'u ke ne langa ha me'a ko ha tupu'anga ia pe 'e ala hoko mei ai 'a hono 'uli'i 'o e 'ea ke ne fakaha ki he Potungaue 'a e-
  - (a) ngaahi palani 'o e me'a fakatupu 'uli 'oku teu langa;
  - (b) ngaahi lolo 'e ngaue'aki 'i he me'a fakatupu 'uli;
  - (c) ngaahi fakaikiiki 'o e founga ke ngaue'aki ke ta'ofi 'a e 'ahu, efu, teteve pea mo e kohu pea mo e founga 'o hono fua 'o kinautolu; mo e
  - (d) ma'olunga 'o 'e ngaahi me'a fakahoku 'oku fakahoko ki he me'a fakatupu 'uli ko ia.
- (2) Ko ha taha 'oku 'a'ana pe taha 'oku nofo ai 'oku 'ikai te ne 'oatu 'a e fakamatala 'oku fiema'u 'i he kupusi'i (1) 'oku halaia ia 'i ha hia.

89. Ngofua ke fokotu'u ha fonise

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ha ngofua ke fokotu'u ha me'a fakatupu 'uli fo'ou kae 'oua kuo 'oatu ha ngaahi palani ki he Minisita pea 'oku fiemalie 'a e Minisita ko e ngaahi palani kuo fakahu mai 'oku fakatatau ia ki he 'ene feimau.
- (2) 'I hono tali 'o ha ngaahi palani, kuo pau ke 'oatu 'e he Minisita ha tohi fakamfai ki he taha 'oku 'a'ana pe taha 'oku nofo 'i he feitu'u ko ia.
- (3) Ko ha ngaahi me'a 'oku ngalingali te ne fakatupu 'a hono 'uli'i 'o e 'ea kuo pau 'e ikai ke fokotu'u ia 'i ha feitu'u 'oku nofo'i.
- (4) Ko ha taha 'oku ne langa ha me'a fakatupu 'uli ki he 'ea fo'ou ta'e 'i ai ha fakamafai mei he Minisita pe 'i ha hili hono ma'u 'o e tohi fakamafai 'oku 'ikai te ne langa 'o fakatatau ki he tohi fakamafai ko ia 'oku halaia ia 'i ha hia pea kuo pau 'e ala mo'ua ki he tautea pa'anga 'e 'ikai laka hake 'i he \$5000 pe ki he nofo popula ki ha taimi 'e 'ikai laka hake 'i he mahina 'e 12 pe fakatou'osi, pea kapau ko ha hia 'oku hokohoko fai ki he tautea pa'anga 'o 'ikai laka hake 'i he \$500 ki he 'aho takitaha 'oku hokohoko fai ai 'a e hia hili 'ene mo'ua.

79. Ngaahi tu'unga ki he ngaahi tangike sepitiki

'E ngofua ki he Minisita ke ne tuhu'i pau 'a e ngaahi tu'unga ki he ngaahi tangike sepitiki 'o felave'i mo hono tu'u'anga, lahi, taimi ki hono fakamaha, fakamanava, pule'i 'a e anga hono tukuange, ko hono mama'o mei he ngaahi ma'u'anga vai ma'ae kakai pe fakae'api mo hono ta'ofi 'o e nanamu pe tafe pe ha fakatu'utamaki ki he mo'ui.

80. Tu'utu'uni ki he ngaahi me'a tu'uofi

Kuo pau ko e ngaahi me'a tu'uofi ke 'i he fa'ahinga 'oku fakaloki pe fa'ahinga 'oku tu'u hokohoko 'i he holisi pea ke ngoahi mei ha naunau 'oku tolonga, pea ke fakatafe lelei pea ke fakanaunau'aki ha me'angaue ki hono tukuange vave 'o e vai.

81. Tapui 'a e ngaahi naunau kona

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ngofua ke fakangofua 'e ha taha ha ngaahi me'a 'oku kona, 'one pe me'a 'oku vela ngofua ke fakahu ki ha fakatafe 'anga vai'uli ki he kakai pe taautaha pe ki ha loto tangike sepitiki.
- (2) Ko ha taha 'oku ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e kupu ni kuo pau ke ne halaia ia ki ha hia.

82. Kau 'a e ngaahi vaka tahi mo e ngaahi vakapuna

'E ngofua ke sivi 'e he kau 'ofisa fakamafai 'a e ngaahi naunau ki he tauhi 'o e ma'a 'i he ngaahi vaka tahi mo e ngaahi vakapuna pea ke tu'utu'uni ke 'ai ha naunau 'oku fe'unga, tauhi ma'u pe ke 'i ha tu'unga lelei pea mo ma'a.

KONGA 7 - FAKAKINA

83. Ta'ofi 'a e fakakina pe me'a 'oku fakatu'utamaki ki he mo'ui

'O kapau 'e ha ki ha 'ofisa fakamafai 'oku –

- (a) 'i ai ha ngaahi feitu'u 'oku 'i he tu'unga ko ia 'e fakakina pe fakatu'utamaki ki he mo'ui;
- (b) 'i ai ha ano vai, tangike, sisiteni (cistern), fakatafenga, tele'a, falemalolo, fai'anga tu'uofi, sesipulu (cesspool), luo pe tanaki'anga ki he veve kinoha'a 'oku fu'u ta'efe'unga pea hoko 'o fakakina pe fakatu'utamaki ki he mo'ui;
- (c) 'i ai ha monumanu 'oku tauhi 'oku fakakina pe fakatu'utamaki ki he mo'ui;
- (d) 'i ha fa'ahinga feitu'u ha me'a kuo tanaki 'o fu'u lahi pe me'a na'e tukuange 'a ia 'oku fakakina pe fakatu'utamaki ki he mo'ui;
- (e) 'i ai ha feitu'u pe ha konga 'o ia 'oku fu'u tokolahi pea hoko 'o fakatu'utamaki pe fakatupu kovi ki he mo'ui 'a e kau nofo 'o tatau ai pe pe ko e memipa 'o e famili tatau pe 'ikai,

kuo pau ke ne tufa atu ha fakaha ki he taha 'o'ona pe taha 'oku nofo 'i he feitu'u ko ia 'oku hoko ai 'a e fakakina pe me'a 'oku

fakatu'utamaki ki he mo'ui 'o fiema'u ia ke ne ta'ofi 'a e me'a tatau 'i loto 'i he taimi 'e fakaha 'i he fakaha pea ke fakahoko 'a e ngaahi ngaue ko ia 'oku fiema'u ki he taumu'a ko ia 'o hange 'oku fakaha 'i he fanongonongo.

Neongo 'a e ngaahi me'a ko ia 'i he taimi 'oku mahino ai ko e fakakina pe me'a 'oku fakatu'utamaki ki he mo'ui na'e 'ikai tupu mei ha ngaue kovi pe 'ikai ta'ofi 'e he taha 'o'ona pe taha nofo 'i he feitu'u, kuo pau leva ki he fakaha ko ia 'oku lave ki ai 'i mu'a 'e 'ikai tufa ia ki he taha 'o'ona pe taha 'oku nofo he feitu'u ko ia ka e tufa ki he taha 'a ia ko 'ene ngaue kovi pe 'ikai ke ne ta'ofi 'a e tupu 'a e fakakina pe me'a 'oku fakatu'utamaki ki he mo'ui pea 'o kapau 'e 'ikai malava 'o ma'u 'a e taha ko ia 'e ngofua ki he 'ofisa fakamafai ke ne fakahoko 'a hono ta'ofi 'a e fakakina pe me'a 'oku fakatu'utamaki ki he mo'ui kae fua 'a e fakamole 'e he Pule'anga.

84. Tautea ki he 'ikai faipau ki he fakaha ke ta'ofi

- (1) Ko ha taha na'e tufa ange ki ai ha fakaha ke ta'ofi ha fakakina pe me'a 'oku fakatu'utamaki ki he mo'ui pea ngaue hala 'o 'ikai faipau ki he ngaahi fiema'u 'i ai 'i loto 'i he taimi na'e fakahaa' i pau 'i ai, kuo pau ke ne, tukukehe 'o ka fakamo'oni' i ki he Fakamaau'anga ko e fiema'u ko ia na'e fakamalohi pe fakatupu'ita, ke ne ala mo'ua ki ha mo'ua pa'anga 'ikai toe lahi hake 'i he \$500 pea ka 'ikai ke totongi ke ne ngaue popula ki ha vaha'a taimi 'ikai laka hake 'i he vaha'a taimi ko e mahina 'e 3.
- (2) 'E tanaki atu ki he mafai ke hilifaki ha mo'ua pa'anga 'i he kupu-si'i(1), kuo pau ki he Fakamaau'anga 'i ha'ane fiemalie ko e fakakina pe me'a 'oku fakatu'utamaki ki he mo'ui 'oku hoko pea neongo 'oku ta'ofi 'e ngalingali toe hoko pe 'i he feitu'u tatau ke ne fakahoko ha tu'utu'uni -
  - (a) ke fiema'u 'a e faka'iloa ke ta'ofi 'a e fakakina pe me'a 'oku fakatu'utamaki ki he mo'ui 'i loto 'i ha taimi na'e fakaha 'i he tu'utu'uni pe fakahoko ha ngaahi ngaue ki he taumu'a ko ia.
  - (b) tapui 'a e toe hoko 'a e fakakina pe me'a 'oku fakatu'utamaki ki he mo'ui pea tu'utu'uni ke fakahoko ha ngaahi ngaue 'oku fiema'u ki he taumu'a ko ia; pe
  - (c) fakatou fiema'u ke ta'ofi mo tapui 'a e toe hoko 'ae fakakina pe me'a 'oku fakatu'utamaki ki he mo'ui.

85. Tautea ki he 'ikai faipau ki he tu'utu'uni Fakamaau'anga felave'i mo e fakakina

- (1) Kuo pau ki ha taha 'oku 'ikai ke ne talangofua ki ha tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga 'i he Konga ni, tukukehe 'o kapau te ne fakafiemalie' i 'a e Fakamaau'anga na'a ne matu'aki tu'ukaivi hono fakahoko 'a e tu'utu'uni ko ia, ke ne ala mo'ua ki ha mo'ua pa'anga 'ikai toe lahi hake 'i he \$25 he 'aho lolotonga 'a 'ene ngaue kovi pea 'i he 'ikai ke ne totongi 'a e totongi ki he mo'ua pa'anga ko ia kuo pau ke kumi 'a lahi 'o e tautea pa'anga 'aki hono fakatautuki.

- (2) 'I he taimi ko ia 'e hoko ai 'a e ngaahi me'a ko ia 'e ngofua ki he kau 'ofisa fakamafai ke ne hu ki he feitu'u ko ia 'o ta'ofi 'a e fakakina pe me'a 'oku fakatu'utamaki ki he mo'ui mo fakahoko ha me'a pe 'oku ne pehe 'oku taau ke ta'ofi 'a 'ene toe hoko pea 'e ngofua 'i ha hopo 'i he Fakamaau'anga Polisi ke ne ma'u mei he taha na'a ne ngaue kovi 'a e ngaahi fakamole na'e tupu mei ai.

86. Founa ki hono ta'ofi 'a e fakakina 'i he kelekele pule'anga

- (1) 'O kapau 'e pehe 'e ha 'ofisa fakamafai 'oku 'iai ha kolo pe ko ha kelekele fakataha'anga kakai pe toe kelekele fakapule'anga kehe 'oku faka'au ke mate 'oku tu'u 'i loto pe ofi ki ha kolo ha tu'unga veve, lingi'anga, tala'i vao, toka'anga vai pe 'o ha fa'ahinga fotunga pe mei ha fa'ahinga 'uhinga pe 'i he tu'unga 'a ia 'oku fakatu'utamaki ki he mo'ui, 'e ngofua ke tufa ha fakaha ki he Pule Fakavahe 'o e kolo ko ia 'o fiema'u ia ke fakahoko 'a e ngaahi me'a koia 'oku fakatu'utamaki ki he mo'ui ke ta'ofi 'i loto 'i he taimi 'e fakaha 'i he fakaha ko ia pea fakahoko 'a e ngaahi me'a koia 'oku taau mo e taumu'a ko ia 'oku fakaha 'i he fakaha.
- (2) Ka 'iai ha Pule Fakavahe 'o ha kolo kuo ne na'u ha fakaha pehe 'o hange ko ia kuo 'osi lau ki ai te ne fakahoko leva ha fono 'a e kakai tukuhau 'o e kolo ko iam pea 'i he fono ko ia te ne vahevahe ki he kakai tukuhau 'o e kolo ko ia, pea 'i he fono ko ia te ne fokotu'u mo e taimi pe ngaahi taimi 'e fakahoko ai. Ka 'i ai ha Pule Fakavahe 'e 'ikai te ne fakahoko 'a e ngaahi me'a 'oku fekau 'i he kupu ni kuo pau ke ne ala mo'ua ki ha mo'ua pa'anga 'ikai toe lahi hake 'i he \$1000 pe a ka 'ikai totongi 'e ngaue popula ki ha vaha'a taimi 'ikai laka hake 'i he mahina 'e 6.
- (3) Ka iai ha taha tukuhau 'oku 'ikai ke 'iai ha'ane 'uhinga fakalao ke fakafisi pe 'ikai tokanga ke fakahoko 'a e ngaue na'e vahe'i atu ki ai 'e he Pule Fakavahe 'i ha fono 'o hange na'e lave ki ai 'i mu'a kuo pau ke ne ala mo'ua ki ha mo'ua pa'anga 'ikai lahi hake 'i he \$500 pea ka 'ikai lava 'o totongi, ke ne ngaue popula ki ha vaha'a taimi 'ikai laka hake 'i he mahina 'e 3.

KONGA 8 – 'ULI'I

Vahe 1 – 'Uli'i 'o e 'ea

87. Ngaahi Fatongia 'o e Minisita

Kuo pau ke ma'u 'e he Minisita 'a e ngaahi mafai mo e ngaahi fatongia ko 'eni 'o fekau'aki mo hono 'uli'i 'o e 'ea –

- (a) ke fakaha 'i ha ngaahi tu'utu'uni 'a e ngaahi me'a 'a ia 'oku kona pe fakatu'utamaki 'a ia 'e ala hoko ai ha 'uli'i 'o e 'ea;
- (b) ke ne fakapapai' 'oku ne 'ilo'i 'a e ngaahi tu'unga fakalukufua 'a hono 'uli'i 'o e 'ea pe ko 'ene hao mei hono 'uli'i 'i Tonga ni;
- (c) ke ne fokotu'utu'u ha ngaahi founa ngaue ki hono fakalalakala mo faka'ai'ai 'a hono holoki, fakasi'isi'i pe mapule'i 'a hono 'uli'i 'o e 'ea;

- (a) 'oku 'i he me'a uta'anga pe kuo uesia 'a e me'a uta'anga 'e ha mahaki fanongonongo 'oku pule'i;
- (b) 'oku 'i he me'a uta'anga pe 'oku hoko 'a e me'a uta'anga ko ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai;
- (c) kapau na'e hu mai ta'efakalao ki Tonga 'a e me'a uta'anga, kau folau pe ko e ngaahi koloa pe na'e fou mai 'i ha feitu'u kehe mei he poini hu'anga kuo fakangofua;
- (d) kuo tu'utu'uni ke kolonitini 'a e me'a uta'anga 'e ha 'ofisa fakamafai.
- (e) ko e kau folau 'oku 'i he loto me'a uta'anga 'oku kolonitini, pe ko ha taha kuo ne hu ki he me'a uta'anga talu 'a e tau mai 'a e me'a uta'anga ko ia ki Tonga;
- (f) kapau 'oku ma'u 'e he kau folau ha mahaki fanongonongo pule'i;
- (g) kapau ko ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai 'a e kau folau, tu'unga 'o e kau folau, pe ko 'enau ngaahi to'onga;
- (h) kapau 'oku mahalo fakapotopoto 'a e 'ofisa fakamafai 'oku ma'u 'e he kau folau pe kuo ala faka'ata ia ki ha mahaki fanongonongo pule'i;
- (i) kuo 'alu 'a e kau folau, 'i loto 'i he vaha'a taimi 'aho 'e 21, ki loto ki ha 'elia na'e hoko ai ha mafola, pe 'a ia na'e ala faka'ata ai 'a e kakai, ki ha mahaki fanongonongo 'oku pule'i;
- (j) kapau kuo tu'utu'uni ki he kau folau ke fakamavahe'i ia mei he toenga 'oe kakai 'i he Lao ni;
- (k) kapau 'oku 'i he loto me'a uta'anga 'oku lolotonga kolonitini, ha me'akaiape 'a ia na'e 'i he loto me'a uta'anga talu 'ene tau mai ki Tonga;
- (l) kapau 'oku 'i ai ha 'uhinga fakapotopoto ke mahalo ai na'e faka'ata 'a e me'akai, pe 'oku 'i ai ha tu'unga fakapotopoto ke mahalo ai 'a e 'ofisa fakamafai na'e ala faka'ata 'a e me'akai ki ha mahaki fanongonongo pule'i;
- (m) 'oku hoko 'a e ngaahi koloa ko ia ko ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai;
- (n) kapau 'oku 'ikai ke talangofua 'a e taha 'oku ne fakalele 'o e me'a uta'anga, kau folau pe ko e taha 'oku 'o'ona pe ko e taha pule 'o e ngaahi koloa ki he ngaahi fiema'u 'o e Konga ni, Konga 11 pe ha ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e Konga ni pe Konga 11;
- (o) kapau kuo fakaha fakapule'anga ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui 'i he Konga 11; pe
- (p) kapau kuo toe hilifaki 'a e kolonitini 'o fakatatau ki he kupusi'i 97(2).

90. Ke talangofua 'a e ngaahi vaka

- (1) Ko e kongka ko 'eni 'o e Lao ni 'e ngaueaki ia ki he kotoa 'o e ngaahi vaka 'i ha uafu pe 'i ha taulanga 'i he Pule'anga ni.
- (2) Ko ha 'eikivaka, taha 'oku 'a'ana, taha 'oku ne no pe fakafofonga 'o ha vaka 'a ia 'oku ne maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e Konga ni 'oku halaia ia 'i ha hia pea kuo pau 'e ala mo'ua ia ki ha tautea pa'anga 'oku 'ikai lahi hake 'i he \$2000 pe ki he nofo popula ki ha taimi 'oku 'ikai lahi hake 'i he mahina 'e 12 pe ki he fakatou'osi, tukuhehe 'o kapau ko e taha 'oku 'a'ana, taha 'oku ne no pe fakafofonga, 'oku ne fakamo'oni'i -
  - (a) na'e 'ikai te ne 'ilo'i na'e teuaki pe 'oku lolotonga hoko 'a e maumau lao ; pe
  - (b) na'a ne fakahoko 'a e ngaahi ngaue fakapotopoto katoa ke ta'ofi 'aki 'a e maumau lao mei he'ene hoko.

91. Tu'unga kohu 'a e ngaahi me'alele

'E ngofua ki he Minisita ke ne tuhu'i pau ha ngaahi tu'unga (standards) 'o e kohu 'oku tukuange mei ha me'alele.

92. Ngofua ke sivi 'a e ngaahi me'alele

- (1) 'E ngofua ke fiema'u 'e he Minisita 'a hono sivi 'o e ngaahi me'alele 'a ia 'oku ne tukuange atu ha kohu pe 'oku lahi ange 'i he anga maheni pe 'oku fakatu'utamaki pea 'o kapau e fiema'u, ke tu'utu'uni ki he taha 'o ku a'ana 'a e me'alele ke fakahoko ha ngaahi monomono pe fakalelei'i 'a ia 'oku fiema'u ke holoki 'aki 'a e lahi 'o e kohu pe 'ahu.
- (2) Ko ha taka 'oku ne ngaue'aki ha me'alele 'oku ne tukuange atu ha kohu pe mao 'oku lahi ange he maheni pe 'oku fakatu'utamaki pe 'oku 'ikai fai fakatatau ki ha tu'unga (standard) kuo tuhu'i pau 'e he Minisita 'i he kupu 93 kuo pau ke halaia ia ki he hia.
- (3) Ko ha taha 'oku ne ngaue'aki pe 'oku ne fakangofua ha taha kehe ke ne ngaue'aki ha me'alele 'oku ne tukuange atu pe mai ha kohu 'oku lahi ange 'i he anga maheni pe fakatu'utamaki 'i ha hili hano tu'utu'uni ia ke ne fakahoko ha ngaahi monomono pea mo hano fakalelei'i ko ia 'oku halaia ia 'i ha hia pe 'e ala mo'ua ki he tautea pa'anga 'e 'ikai laka hake 'i he \$500 pe ko e nofo popula ki he taimi 'e 'ikai laka hake 'i he mahina 'e 6 pe fakatou'osi.

93. Tu'unga 'o e ngaahi 'elemeniti pau 'i he kohu

- (1) Kuo pau ki he Minisita 'i ha fanongonongo 'i he Kasete ke ne fakamahino'i 'a e ngaahi tu'unga ki he ngaahi 'elemeniti pau 'oku 'i ha kohu pe 'ahu mei he ngaahi ngaue'anga pe ngaahi fale ngaue pe ha feitu'u kehe.

(2) Kapau 'oku 'ikai ke ngaue'aki ha ngaue'anga pe ha fale ngaue pe ha feitu'u kehe 'o fakatatau ki ha tu'unga kuo fakamahino'i 'i he kupusi'i (1) kuo pau ke halaia 'a e taha 'oku 'o'ona pe ko e pule ki ha hia pea kuo pau te ne ala mo'ua pa'anga 'o 'ikai laka hake 'i he \$5000 pe ko e ngaue popula ki he vaha'a taimi 'o 'ikai laka hake 'i he mahina 'e 12 pe fakatou'osi, tukukehe, kapau 'e fakamo'oni'i 'e he taha 'oku 'o'ona -

- (a) na'e 'ikai ke ne 'ilo teuaki 'a e maumau lao pe na'e 'ikai ke ne 'ilo 'ene hoko; pe
- (b) na'a ne fakahoko 'a e ngaahi sitepu fakapotopoto kotoa pe ke ta'ofi 'a e hoko 'a e maumau lao.

Vahe 2 – Longoa'a Fakakina

94. Ngaahi Fatongia 'o e Minsita

Kuo pau ke ma'u 'e he Minisita fekau'aki mo e longoa'a fakakina kuo pau'a e ngaahi mafai mo e ngaahi fatongia ko 'eni –

- (a) ke ne 'ilo 'a e levolo fakalukufua 'o e longoa'a fakakina, pe ko e 'ikai ke 'i ai ha longoa'a fakakina 'i he 'otu Tonga;
- (b) ke ne fa'u ha ngaahi tu'utu'uni ke faka'ai'ai pe poupu'i hono holoki, fakasi'isi'i mo mapule'i 'a e longoa'a fakakina;
- (c) ke ne fokotu'u ha ngaahi tu'unga ki he levolo 'o e longoa'a;
- (d) ke ne fa'u ha tu'utu'uni mo siofi pe 'oku fai ha muimui ki he ngaahi tu'unga ko ia, kau ai 'a e ngaahi tupu'anga mo e ngaahi me'a 'e ala tupu mei ai 'a e longoa'a fakakina; pe
- (e) ngaahi mafai mo e ngaahi fatongia kehe kuo tuku kiate ia 'i he Lao ni.

KONGA 9 - NGAahi ME'A UTA'ANGA MO E KAU FOLAU

Vahe 1 - Kolonitini

95. Ngaahi me'a uta'anga

Ko e ngaahi me'a uta'anga 'eni kuo pau ke kolonitini-

- (a) me'a uta'anga kotoa pe 'oku hu ki Tonga, kae 'oua ke foaki ha faka'ata 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni kuo fa'u 'i he Lao ni;
- (b) me'a uta'anga kotoa pe 'oku 'i ai ha mahaki fanongonongo 'oku pule'i pe ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai, pe 'oku 'i ai ha tu'unga fakapotopoto ke tui pe mahamahalo 'a e 'ofisa fakamafai 'oku 'i ai (neongo kuo 'osi foaki atu ha faka'ataa pe kuo tukuange 'a e me'a uta'anga mei he kolonitini).
- (c) ko e me'a uta'anga kotoa pe 'oku hu ta'efakalao ki Tonga pe fou mai 'i ha feitu'u kehe mei he poini hu'anga 'oku fakangofua; pe

- (d) ko e me'a uta'anga kotoa pe 'oku tu'utu'uni ke kolonitini 'e he 'ofisa fakamafai.

96. Kakai mo e ngaahi koloa

(1) Ko e taha kotoa -

- (a) 'oku 'i ha me'a uta'anga 'oku kolonitini, pe na'e 'i he loto me'a uta'anga talu 'a e tau mai 'a e me'a uta'anga ki Tonga;
- (b) 'oku ne mo'ua 'i ha mahaki fanongonongo 'oku pule'i;
- (c) 'oku mahamahalo'i fakapotopoto 'e ha 'ofisa fakamafai 'oku ne mo'ua pe na'e ala lavelaveili ki ha mahaki fanongonongo 'oku pule'i;
- (d) na'e, pe 'i loto 'i he vaha'a taimi 'aho 'e 21, na'a ne 'i ha 'elia na'e to ai ha mahaki fanongonongo, pe 'a ia na'e ala lavelaveili ki ai 'a e mo'ui 'a e kakai ki ha, mahaki fanongonongo 'oku pule'i;
- (e) 'oku hu ta'efakalao mai ki Tonga;
- (f) 'oku tu'utu'uni ke fakamavahe'i mei he toenga 'oe kakai 'o fakatatau ki he Lao ni,

kuo pau ke kolonitini.

(2) Ko e ngaahi koloa -

- (a) 'oku 'i ha loto me'a uta'anga fakatatau ki ha kolonitini pe 'a ia na'e 'i he loto me'a uta'anga hili 'ene tau mai ki Tonga;
- (b) 'oku 'i ai ha 'uhinga fakapotopoto ke mahalo ai 'a e 'ofisa fakamafai kuo ne ma'u, pe na'e ala lavelaveili ki ha mahaki fanongonongo 'oku pule'i;
- (c) na'e fakahu mai ta'efakalao mai ki Tonga; pe
- (d) 'e ala hoko ko ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai,

kuo pau ke kolonitini.

97. Hokohoko 'a e pau ke kolonitini

- (1) Ko e taha kotoa, ngaahi me'a uta'anga pe ngaahi koloa 'oku pau ke kolonitini 'e kei hokohoko atu hono kolonitini kae 'oua ke toki tukuange mei he kolonitini 'o fakatatau ki he Lao ni.
- (2) Neongo 'a e kupusi'i (1), 'e ngofua ke toe fakahoko 'a e kolonitini kapau 'oku fiema'u 'eni ke ta'ofi 'a e mafola 'o ha mahaki fanongonongo 'oku pule'i pe ke ta'ofi pe holoki ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai.

98. Faka'ataa 'o e ngaahi me'a uta'anga, kau folau mo e ngaahi koloa

Ko e ngaahi me'a uta'anga kotoa pe kuo tu'utu'uni, kau folau mo e ngaahi koloa kotoa pe 'oku hu fakalao mai ki Tonga 'e malava ke foaki ange ha'anau ngofua 'o kapau 'oku fakangofua ia 'e ha tu'utu'uni kuo fa'u 'i he Lao ni tukukehe -

- (b) Kuo pau ke tala 'e he 'ofisa fakamafai ki he taha folau 'a 'ene tonou ke fili.
- (2) Kuo pau ke tali 'e he 'ofisa fakamafai 'a e kole 'o kapau, 'oku fakakaukau 'a e 'ofisa, 'e 'ikai toloi 'e he sivi ha ngaahi me'a 'e fakahoko 'i hono ngaue'aki 'o e Lao ni.
- (3) Kuo pau ke totongi 'e he taha folau 'a e sivi pea kuo pau ke fakahoko ia 'i he feitu'u 'oku tauhi ai 'a e taha folau.

109. Ke 'alu 'a e taha folau ki he Talekita

- (1) Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi tu'unga fakapotopoto ke mahalo 'a e 'ofisa fakamafai 'oku pe ngalingali 'oku ma'u 'e he taha folau ha mahaki fanongonongo, pe na'e toki feohi mo ha taha 'oku ne ma'u pe ngalingali 'oku ne ma'u ha mahaki fanongonongo, pe na'e 'ata ke ma'u mei ha ngaahi vekitua pe ha ngaahi mahaki fe'ave'aki 'e ha vekitua kuo pau ke tu'utu'uni 'e he 'ofisa ki he taha folau-
- (a) ke ne 'alu ki he Talekita; pe
- (b) ke fakamavahe'i ia ki ha feitu'u 'e fakahingoa 'e he Talekita ke lava 'e he Talekita 'o fakapapau'i pe te ne fai ha kole tu'utu'uni mahaki fanongonongo 'o fakatatau ki he Konga 10 'o e Lao ni.
- (2) Kuo pau 'e 'oatu leva 'e he 'ofisa fakamafai, 'o 'oua toe tatali, ha tatau 'o ha 'o ha tu'utu'uni kuo fakahoko 'i he kupusi'i (1)(b) ki he Talekita.

110. Puke 'ikai ha tohi puke

'E ngofua ki ha 'ofisa polisi, 'i ha kole 'e ha 'ofisa fakamafai, ke ne puke 'ikai ha tohi puke mo 'ave ki ha 'ofisa fakamafai pe ki ha feitu'u kuo fakahingoa 'e he 'ofisa, ha taha folau 'oku-

- (a) 'ikai ke ne tali ke fakamavahe'i ia 'o fakatatau ki he kupu 106; pe
- (b) 'ikai ke ne talangofua ki ha tu'utu'uni 'i he kupu 109.

111. Faka'ata

Kuo pau 'e 'ikai ke tauhi 'e he 'ofisa fakamafai ha taha folau kapau-

- (a) 'oku 'i ai ha ngaahi makatu'unga fakapotopoto ke tui ai 'a e 'ofisa fakamafai 'oku 'ikai ke fakatu'utamaki lahi 'a e taha folau ki he mo'ui 'a e kakai;
- (b) 'oku 'alu 'a e taha folau ki he Talekita 'o fakatatau ki he kupu 109;
- (c) 'oku 'i ai ha ngaahi makatu'unga fakapotopoto ke tui ai 'a e 'ofisa fakamafai 'oku toe 'i ai ha ngaahi founa fakapotopoto kehe ke ta'ofi 'aki ha fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai.

99. Ngaahi Heti Kuata kolonitini

- (1) 'E ngofua ke fokotu'u 'e he Talekita ha hetu kuata kolonitini 'i ha feitu'u fe'unga 'i Tonga ni.
- (2) Ko e taha 'oku ne fakalele ha feitu'u 'a ia 'oku tu'u ai ha 'ofisi kasitomu kuo pau, kapau 'e fiema'u 'e he Talekita 'i he tohi, ke ne teuteu'i mo tauhi ha 'elia pe ha me'angaue, mo fakanaunau 'i 'aki ha ngaahi naunau, 'a ia 'oku pehe 'e he Talekita 'oku fiema'u ki hono fokotu'u ha hetu kuata kolonitini.
- (3) 'E ngofua ke totongi huhu'i 'e he Talekita ki he taha 'oku ne fakalele 'a hono ngaue'aki 'e he Talekita 'a e feitu'u ko ia.

100. Ngaahi me'angaue kolonitini

Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Talekita ke fakahingoa ha feitu'u fe'unga 'i Tonga ni ko ha me'angaue kolonitini pea ke ne fakatonotonu, kaniseli pe toe fokotu'u 'a e fakahingoa ko ia.

101. Fatongia ke 'oatu

- (1) Kuo pau ki ha taha 'oku ne pule'i ha feitu'u, 'i ha kole 'a e Talekita –
- (a) ke ne 'oatu 'a e feitu'u ko ia ki he Talekita, kapau 'oku pehe 'e he Talekita 'oku fiema'u ke ngaue'aki fakataimi 'a e feitu'u ko ia ko ha me'angaue kolonitini koe'uhi ke malu'i 'a e mo'ui 'a e kakai; pea
- (b) 'oku lau kuo fakahingoa 'a e feitu'u ko ia ko ha me'angaue kolonitini.
- (2) 'E ngofua ke totongi huhu'i 'e he Talekita ki ha taha 'oku ne pule'i 'a e feitu'u 'a hono ngaue'aki 'e he Talekita 'a e me'angaue ko ia.

102. Ngaahi me'angaue 'i he poini hu'anga mo mavahe'anga

Kuo pau ke fakapapau'i 'e he taha pe kautaha 'oku nau tokanga'i 'a hono fakalele mo tokanga'i faka'aho 'a e ngaahi poini hu'anga mo mavahe'anga 'o ha kau folau 'oku nau hu mai mo mavahe mei Tonga, 'oku muimui 'a e ngaahi me'angaue 'oku ngaue'aki 'e he kau folau 'i he feitu'u ko ia ki he ngaahi fiema'u 'i he ngaahi tu'utu'uni 'oku fa'u 'i he Lao ni pea ke tauhi ke ma'a mo hao 'a e me'angaue ko ia mei he ngaahi fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai.

103. Sivi 'o e ngaahi naunau mo e kakai 'i he ngaahi poini hu'anga mo e mavahe'anga

- (1) 'E ngofau ki ha 'ofisa fakamafai 'i ha fa'ahinga taimi pe ke ne sivi 'a e ngaahi me'angaue kuo teuteu'i 'i he ngaahi poini hu'anga mo mavahe'anga.
- (2) 'E ngofua ke fiema'u 'e ha 'ofisa fakamafai ha taha ngaue 'i he poini hu'anga pe mavahe'anga ke fakahoko hano sivi fakafaito'o kapau 'oku 'i ai ha 'uhinga ke mahalo ai 'a e 'ofisa ko e taha ngaue ko ia-

- (a) 'oku ne ma'u pe 'oku ne ala ma'u ha mahaki fanongonongo; pe
  - (b) kuo ala 'ata ke ma'u ki ha ngaahi vekitoo pe vekitoo 'ave mahaki; pe
  - (c) na'a ne toki vaofi mo ha taha 'oku ne ma'u pe 'oku ne ala ma'u ha mahaki fanongonongo pe kuo ala 'ata ke ma'u ki ha ngaahi vekitoo pe vekitoo 'ave mahaki.
- (3) Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi makatu'unga fakapotopoto ke tui ai 'a e 'ofisa fakamafai, hili 'a e sivi fakafaito'o 'o ha taha ngaue, 'oku ma'u pe 'oku ala ma'u 'e he taha ngaue ha mahaki fanongonongo pe kuo ala 'ata ke ma'u ia ki ha vekitoo pe ngaahi vekitoo 'oku ne fe'ave'aki holo ha ngaahi mahaki, 'e ngofua ki he 'ofisa-
- (a) ke ne tu'utu'uni ki he taha 'oku ne pule'i faka'aho 'a e hu mai mo e hu atu 'i he poini hu'anga mo mavahe'anga ke ne fakamavahe'i 'a e taha ngaue mei he poini hu'anga ko ia; pea
  - (b) fekau 'a e taha ngaue ke ne faipau ki he faito'o pe ha founa kehe ke ta'ofi 'a e hoko mo e mafola ha mahaki fanongonongo pe ha ngaahi vekitoo.

Vahe 2 – Kau Folau

104. Fatongia 'o e kakai 'oku tu'uta mo mavahe.

- (1) Kuo pau ki he taha kotoa pe 'oku hu mai pe mavahe mei Tonga, hili pe 'ene hu mai pe kimu'a pea mavahe, ke ne fakaha ia ki ha 'ofisa fakamafai 'i he poini hu'anga pe mavahe'anga offi taha.
- (2) Kuo pau ke tali 'e he taha folau kotoa pe ha fa'ahinga fehu'i fekau'aki 'e 'eke 'e he 'ofisa fakamafai pea ke ne 'oange ki he 'ofisa ha fakamatata pe lekooti 'oku ne ma'u 'a ia 'e ala fiema'u 'e he 'ofisa 'i he fakahoko hono fatongia 'i he Lao ni.
- (3) Ko ha taha folau 'oku 'i ai ha makatu'unga fakapotopoto ke ne mahalo ai 'oku ne ma'u pe 'oku ne ala ma'u ha mahaki fanongonongo pe na'e ala 'ata ke ma'u ia ki ha vekitoo pe ngaahi vekitoo 'oku ne 'ave holo 'a a e ngaahi mahaki, pe na'e toki feohi ki mui ni mai mo ha taha 'a ia na'e, pe 'oku ne ala ma'u ha mahaki fanongonongo pe na'e ala 'ata ke ma'u mei ha ngaahi vekitoo 'ave mahakai, kuo pau ke ne fakaha 'a e mo'oni'i me'a ko ia ki ha 'ofisa fakamafai.
- (4) Kuo pau ke talangofua 'a e taha folau kotoa pe ki ha tu'utu'uni fakapotopoto 'e tu'utu'uni 'e he 'ofisa fakamafai ki he taumu'a ke ta'ofi 'a e hoko mo e mafola ha mahaki fanongonongo pe ko ha vekitoo pe ha ngaahi vekitoo fe'ave'aki mahaki.
- (5) 'O 'ikai fakangatangata heni 'a e kupusi'i (4) 'e ngofua ke kole 'e he 'ofisa fakamafai ke 'alu 'a e taha folau ki ha feitu'u kuo tu'utu'uni 'e he Talekita 'i he taumu'a ke sivi mo faito'o.

105. Tekinolosia sivi sikulini

- (1) 'E ngofua ki ha taha 'oku ne ma'u ha poto mo taukei fe'unga 'a ia kuo fakamafai'i 'e he Talekita, ke ne ngaue'aki ha tekinolosia sivi sikulini kuo fakamafai'i 'e he Talekita ke fakapapau'i pe 'oku ma'u 'e ha taha folau ha mahaki fanongonongo pe ngaahi faka'ilonga 'o ia, 'a ia 'oku 'ikai ke kau heni ha fakahu ha me'angaue pe ha me'a kehe ki loto ki he sino 'o e taha folau.
- (2) Kapau 'e fakafisi ha taha folau ke sikulini ia 'aki 'a e tekinolosia sivi sikulini pea 'oku 'ikai ko ha 'ofisa fakamafai 'a e taha 'oku ne fakahoko ia, kuo pau ke fakaha leva 'e he taha ko ia ki he 'ofisa fakamafai 'oku ne fakafisi ke sivi ia.

106. Fakafisi ke tokoni

'E ngofua ke fakamavahe'i 'e he 'ofisa fakamafai ha taha folau, fakafo'ituitui pe fakakulupu, kapau –

- (a) 'oku 'i ai ha ngaahi makatu'unga fakapotopoto ke ne mahalo'i ai 'oku ma'u pe ngalingali 'oku ma'u 'e he taha folau ha mahaki fanongonongo pe na'e 'ata ke ma'u mei ha ngaahi vekitoo pe mahaki fetuku 'e ha vekitoo , pe na'e toki vaofi 'a e taha ko ia mo ha taha 'oku ne ma'u pe ngalingali 'oku ne ma'u ha mahaki fanongonongo pe na'e 'ata ke ma'u ha ngaahi vekitoo pe ha ngaahi mahaki fetuku 'e ha vekitoo; pea
- (b) 'oku fakafisi 'a e taha folau ke sivi sikulini 'o fakatatau ki he kupu 105;
- (c) 'oku fakafisi 'a e taha folau ke ne tali 'a e ngaahi fehu'i pe te ne 'oatu ha ngaahi fakamatata kuo fiema'u 'o fakatatau ki he kupusi'i 104 (2); pe
- (d) kuo 'ikai fie talangofua 'a e taha folau ki ha tu'utu'uni pe ha kole kuo fakahoko 'o fakatatau ki he 104(4) pe (5).

107. Sivi fakafaito'o

- (1) 'E ngofua ke fekau 'e ha 'ofisa fakamafai ke fakahoko ha sivi fakafaito'o 'o ha taha folau kuo fakamavahe'i 'i he kupu 106 ki he taumu'a ke fakapapau'i pe 'oku ne ma'u ha mahaki fanongonongo, pe 'oku ma'u 'e ha ngaahi vekitoo pe na'e 'ata ke ma'u ha mahaki fanongonongo.
- (2) Kuo pau ke fakahoko 'a e sivi fakafaito'o 'i he vave taha fakapotopoto 'e ala lava ka 'i loto pe 'i he houa 'e 48 hili hono fekau 'e ha 'ofisa fakamafai ha taha folau ke pe ha taha kehe ke fakahoko 'a e sivi.

108. Kole ke fakahoko 'e ha toketa pau

- (1) (a) 'E ngofua ke kole 'e ha taha folau, 'i ha fa'ahinga taimi pe ke sivi ia 'e ha toketa 'oku ne fili pe 'e ia 'o tanaki atu ki ha sivi fakafaito'o 'e fakahoko 'i he kupu 107.

121. Ngaahi fakamole 'o e fakahoko 'o e tu'utu'uni

- (1) Kuo pau ki ha taha 'a ia 'oku kau ki ai ha tu'utu'uni 'i he kupu 120 ke ne totongi ha fakamole 'a hono fakahoko 'o e tu'utu'uni.
- (2) 'E ngofua ke puke 'e ha 'ofisa fakamafai 'a e me'a uta'anga mo e ngaahi me'a 'oku 'i loto 'i ai kae'oua kuo totongi 'a e fakamole 'o hono fakahoko 'o etu'utu'uni.

122. Fekau 'e he Talekita ke tipositi ha malu'i 'o e me'a uta'anga

- (1) Ka 'i ai ha ha taha 'oku ne fakalele ha pisinisi ki hono feuta'aki holo 'o e kakai pe uta kuo pau, 'i hano fiema'u 'e he Talekita ke fakahoko 'eni, ke ne tipositi ki he Talekita ha pa'anga pe ha me'a malu'i kehe 'oku pehee 'e he Talekita 'oku taau ke fakapapau'i kuo pau 'e talangofua 'a e taha ko ia ki he Lao ni.
- (2) 'E ngofua ki he Talekita ke ne totongi mei he pa'anga kuo tipositi, pe mei ha pa'anga 'e ma'u mei hano fakatau atu 'o e me'a malu'i, 'aki ha tautea pa'anga pe ha ngaahi fakamole kuo fakahoko 'e he taha ko ia kapau:
  - (a) 'e 'ikai ke totongi 'e he taha ko ia ha totongi 'o fakatatau ki he kupu 121; pe
  - (b) 'oku halaia 'a e taha ko ia 'i ha hia 'i he Lao ni pea 'ikai ke ne totongi ha tautea pa'anga.
- (3) Kuo pau ke fakafoki 'e he Talekita 'a e pa'anga pe ko e me'a malu'i kehe kapau, 'i he fakakaukau 'a e Talekita, 'oku 'ikai ke toe fiema'u 'a e me'a malu'i.

123. Totongi huhu'i ki he taha 'oku 'o'ona

'E ngofua ki he Minisita ke ne totongi huhu'i ki he taha 'oku 'o'ona ha me'a uta'anga, uta pe ha me'a kehe kuo maumau pe 'auha 'o fakatatau ki he kupu 119 pe 120 'i ha totongi 'a ia 'e fakapapau'i 'e he Minisita 'a ia 'e tatau mo e mahu'inga 'i he maketi 'o e koloa ko ia 'i he taimi 'o 'ene maumau pe 'auha, 'o to'o mei ai 'a e lahi 'o e pa'anga kuo 'osi ma'u 'e he taha 'oku 'o'ona pe 'oku totonu ke ne ma'u 'o fekau'aki mo e koloa ko ia mei hono fakahaofi, malu'i pe ha toe ma'u'anga kehe pehee.

124. Fatongia ke fakasi'isi'i ha lavea, maumau pe faingata'a'ia

Kuo pau ke fakapapau'i 'e ha 'ofisa fakamafai 'oku ne fakahoko ha ngaahi mafai 'i he kupu 119 pe 120 'oku fakahoko 'a e faito'o fakama'a fakafaito'o, tamate kumaa, fakama'a mei he mahaki, fakama'a mei he 'uli pe ha ngaahi faito'o fakama'a kehe 'i ha founga 'e ala ta'ofi ai ki he lahi taha 'e ala lava:

- (a) 'a e hoko ta'e'uhinga ha lavea pe ha faingata'a ki ha taha;
- (b) ha maumau ki he 'ataakai; mo e
- (c) maumau ki he koloa pe ko e me'a uta'anga.

112. Ke fakaha ki he taha folau

Kuo pau ki ha 'ofisa fakamafai pe ha 'ofisa fakamafai 'oku ne fakahoko ha ngaue 'o felave'i mo ha taha folau 'i he Konga ni ke ne fakaha ki he taha folau 'a e ngaue kimu'a pea toki fakahoko ia.

113. Kau fakatonulea

Kuo pau ki he Talekita, kapau 'oku fakapotopoto ke fakahoko, ke ne 'oange ha taha fakatonulea ki he taha folau kapau 'oku 'ikai ke mahino fe'unga ki ai 'a e lea faka-Pilitania pe lea faka-Tonga pe 'oku 'i ai ha faingata'a ki he'ene lea pe fanongo.

114. Faito'o 'o e ngaahi uta mo e ngaahi feitu'u

- (1) 'E ngofua ki ha 'ofisa fakamafai pe ha taha 'oku ngaue ma'ana ke ne puke mo faito'o fakama'a ha kofukofu kapau 'oku 'i ai ha ngaahi makatu'unga fakapotopoto ke tui ai 'a e 'ofisa fakamafai na'e 'ata ke ma'u 'e he uta ha ngaahi mahaki fe'ave'aki 'e ha vekitoo pe ha ngaahi tupu'anga kehe 'o ha fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai.
- (2) 'E ngofua ki ha 'ofisa fakamafai pe ha taha 'oku ngaue ma'ana ke ne hu mo faito'o fakama'a ha feitu'u kapau na'e 'i loto pe na'e 'i he feitu'u ko ia ha taha folau pe ha kofukofu na'e pe na'e ala faito'o fakama'a pea 'oku 'i ai ha ngaahi makatu'unga fakapotopoto ke tui 'a e 'ofisa fakamafai na'e 'ata ke ma'u 'a e feitu'u ko ia mei ha ngaahi vekitoo pe ha mahaki fe'ave'aki 'e ha vekitoo.

Vahe 3 – Ngaahi me'a uta'anga**115. Lipooti 'o e kau fakalele me'a uta'anga 'oku tau mai**

- (1) Kimu'a pea tau mai ki Tonga ni ha me'a uta'anga 'oku ngaue'aki ki ha pisinisi fetuku kakai pe koloa, pe ha fa'ahinga me'a uta'anga pe 'oku tu'utu'uni 'i ha ngaahi tu'utu'uni, kuo pau ki he taha 'oku ne fakalele ia, ke ne lipooti ki ha 'ofisa fakamafai, 'i ha taimi mo ha founga 'oku tu'utu'uni 'i he ngaahi tu'utu'uni, ha ngaahi makatu'unga fakapotopoto ke ne mahalo'i ai-
  - (a) ha taha, kofukofu pe ha me'a kehe 'i he loto me'a uta'anga kuo sivi 'oku ne ma'u, na'e fetu'utaki mo ha me'a pe te ne ala fakamafola ha mahaki fanongonongo;
  - (b) na'e mate ha taha 'i he loto me'a uta'anga mei he fa'ahinga me'a; pe
  - (c) 'oku lolotonga hoko 'a e ngaahi me'a 'oku tu'utu'uni 'e he ngaahi tu'utu'uni.
- (2) Kimu'a pea mavahe mei Tonga kuo pau ke lipooti 'e he 'ofisa fakamafai 'a e ngaahi me'a kotoa pe 'oku ha 'i he palakalafi (1)(a) ki he (c) 'a ia 'oku hoko.
- (3) Kapau 'oku 'ikai malava 'e he taha 'oku ne fakalele ke ne lipooti kimu'a 'enau tu'uta ki Tonga, kuo pau ke fai 'a e lipooti 'i he poini hu'anga pe mavahe'anga, 'o hangee ko ia 'e hoko 'o fakatatau ki he kupusi'i (5).

- (4) Kuo pau ki he 'ofisa fakamafai k ne fakaha ki he Talekita 'o 'ikai toe toloi ha lipooti kuo ma'u 'i he kupu ni.
- (5) 'I he tu'uta ki Tonga kuo pau ke fakakakato 'e he taha 'oku ne pule'i 'a e me'a uta'anga mo 'oatu ki he 'ofisa fakamafai ha fakaha 'i he foomu kuo tu'utu'uni 'e he ngaahi tu'utu'uni kimu'a pea faka'ataa 'a e kau folau, ngaahi koloa pe uta ke mavahe mei he me'a uta'anga.

116. Fatongia ke 'oatu 'a e fakamatala

Kuo pau ke tali 'e he taha fakalele 'o ha me'a uta'anga ha ngaahi fehu'i kaunga tonu 'e 'eke 'e ha 'ofisa fakamafai pea ke ne 'oange ki he 'ofisa ha fakamatala pe ha lipooti 'oku tauhi 'e he taha 'oku ne fakalele 'a ia 'e fiema'u 'e he 'ofisa 'i he fakahoko ha fatongia 'i he Lao ni.

117. Tu'utu'uni afe'i

- (1) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he Talekita ke afe'i ha me'a uta'anga kapau 'oku 'i ai ha ngaahi makatu'unga fakapotopoto ke tui ai 'a e Talekita ko e tu'utu'uni ko ia te ne malu'i ai hano 'omai pe fakamafola 'o ha mahaki fanongonongo pe ha fakatu'utamaki lahi ki he mo'ui 'a e kakai.
- (2) Ko ha tu'utu'uni afe'i 'i he kupu si'i (1) –
- (a) 'e ngofua ke fakahoko 'i ha tohi, pe 'o kapau 'oku fakahoko ngutu pea kuo pau ke fakapapau'i 'aki ha tohi 'i he vave taha ala lava 'o fakahoko;
- (b) kuo pau ke tuhu'i pau 'i he tu'utu'uni afe'i 'a e feitu'u ke afe'i ki ai 'a e me'a uta'anga;
- (c) kuo pau 'e 'ikai ngofua ke tuhu'i pau ha feitu'u 'i tu'a mei Tonga 'i ha tu'utu'uni afe'i 'okapau:
- (i) kuo fakahoko ki he me'a uta'anga 'a e ngaahi tu'utu'uni pule'i fe'unga 'oku tu'utu'uni 'e he Kautaha Mo'ui 'a Mamani pea kuo fiemalie 'a e Talekita kuo fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ko ia;
- (ii) 'e ala fakatu'utamaki 'a e afe'i 'o e me'a uta'anga ki ha feitu'u 'i tu'a mei Tonga ki he tu'uta lelei 'a e vaka pe mo e mo'ui lelei mo e lelei fakalukufua 'o ha kau folau.

118. Fakahoko 'o e fakamatala ki he kau pasese

Kuo pau ki he taha fakalele 'o ha me'a uta'anga -

- (a) 'i ha kole 'e ha 'ofisa fakamafai ke ne fakahoko pe tufaki ki he kau folau 'a e fakamatala pe ngaahi tohi fehu'i kuo fakangofua 'e he Talekita; pea
- (b) ke ne 'oange ki he kau folau 'a e fakamatala fekau'aki mo e ngaahi founga ngaue, ngaahi fiema'u pe ngaahi fatongia 'oku hilifaki kiate kinautolu 'e he Lao ni.

119. Ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e ngaahi me'a uta'anga

- (1) Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi ka makatu'unga fakapotopoto ke tui 'a e 'ofisa fakamafai 'e ala hoko ha me'a uta'anga, ko 'ene uta pe ha taha kehe pe me'a kehe 'i he loto me'a uta'anga ke ne fakatupunga ha mahaki fanongonongo pe ko ha fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai, 'e ngofua ke tu'utu'uni 'e he 'ofisa fakamafai ki he taha 'oku 'o'ona pe taha fakalele 'o e me'a uta'anga pe ko ha taha kehe 'oku ne ngaue'aki ia ki he pisinisi fe'uta'aki 'o e kakai mo e uta ke ne-
- (a) fakahoko ha ngaahi me'a fakapotopoto ke ta'ofi 'aki 'a e hu mai pe hu atu mei he me'a uta'anga pe ko e hu ki ai pe ko e ngaahi me'a 'oku fa'o 'i loto 'i ai;
- (b) 'ave 'a e me'a uta'anga ki ha feitu'u kuo tuhu'i pau;
- (c) kolonitini pe ke fakamavahe'i 'a e me'a uta'anga;
- (d) fakama'a fakafaito'o, fakama'a mei he mahaki, fakama'a mei he 'uli pe ke faka'ahu 'a e me'a uta'anga, ngaahi me'a 'i loto 'i ai pe ha feitu'u 'a ia na'e 'i ai 'a e me'a uta'anga pe ko e ngaahi me'a 'i loto, 'o fakatatau ki he founga 'e tu'utu'uni 'e he 'ofisa;
- (e) faka'auha, pe ke tuku atu 'a e me'a uta'anga, ko e ngaahi me'a 'i loto ai pe ko ha uta kehe pe me'a kehe na'e 'i he loto me'a me'a uta'anga;
- (f) fakahoko ha ngaahi ngaue 'oku fiema'u fakapotopoto ke ta'ofi 'aki 'a e hu mai mo e mafola 'o ha mahaki fanongonongo pe ha fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai;
- (g) 'ave 'a e me'a uta'anga mo e ngaahi me'a 'i loto 'i ai mei Tonga pea ke ne 'oatu ha fakaha fakaemo'ui kuo 'oatu 'e ha 'ofisa fakamafai ki he ngaahi ma'umafai ki he mo'ui 'i he fonua 'oku taumu'a ke tau ki ai; pea
- (h) fakahoko ha me'a kehe kuo tu'utu'uni 'i he ngaahi tu'utu'uni kuo fa'u 'i he Lao ni.
- (2) Kuo pau ki ha 'ofisa fakamafai 'oku ne fai ha tu'utu'uni 'i he palakalafi (1)(f) ke ne lipooti leva 'i he vave taha 'a e fakamo'oni kuo ma'u 'i he me'a uta'anga mo ha ngaahi ngaue ki hono pule'i na'e fakahoko ki he me'a uta'anga ko ia 'i Tonga ki he ma'u mafai ki he mo'ui 'i he fonua 'oku taumu'a ke tau ki ai.

120. Fakafisi ke talangofua ki he tu'utu'uni

- (1) 'E ngofua ki he 'ofisa fakamafai ke ne fakahoko 'a e tu'utu'uni 'iate ia pe pe tene fokotu'utu'u mo ha taha kehe ke ne fakahoko 'o kapau 'e 'ikai fakafisi ha taha ke ne talangofua ki he tu'utu'uni kuo fakahoko 'i he kupusi'i 119(1).
- (2) Hili 'a e fakahoko 'o e tu'utu'uni, kuo pau ki he 'ofisa fakamafai, 'i he vave taha 'e ala lava, ke ne fale'i 'a e taha na'a ne fakafisi ke talangofua ki he tu'utu'uni fekau'aki mo e ngaue kuo fakahoko mo e feitu'u 'oku tauhi ai 'a e me'a uta'anga mo e ngaahi me'a 'i loto 'i ai.

- (3) Kapau 'e sivi 'o ma'u 'oku 'ikai ke 'i ai ha ma'u ha siemu kamakamata 'a ia na'e fakaha 'i he kupu si'i (1)(b), kuo pau ke fakaha ia 'e he pule 'o e falemahaki ki he Talekita.

134. Fakaha 'e ha pule 'o e fale fekumi

- (1) Kuo pau ki he talekita 'o ha fale fakatotolo mahaki, fakatatau ki he kupusi'i (3), ke ne fakaha ki he Talekita kapau 'oku ma'u mai ha sivi 'o ha me'a mei he tangata 'i he fale fakatotolo mahaki 'oku pe na'e ma'u 'e he taha ko ia na'e sivi ha mahaki fanongonongo.
- (2) Kuo pau ki he pule 'o e fale fekumi ke ne fakaha ki he Talekita 'a e ngaahi me'a fekau'aki mo e mahaki fanongonongo pea tatau pe 'o kapau na'e 'i ai ha taha na'a ne loto 'iate ia pe ke sivi ia 'o fakatatau ki he kupu 131(3).
- (3) Kuo pau ke ha 'i he fakaha -
- (a) 'a e fakamatala, mo muimui pau ki he ngaahi fiema'u, 'oku tu'utu'uni 'i ha tu'utu'uni; pea
- (b) mo e hingoa 'o e taha ngaue ki he mo'ui na'a ne 'ave 'a e me'a mei he sino ke sivi; pea
- (c) ke 'i he foomu 'e tali 'e he Talekita.

135. 'Ikai fakaha 'a e hingoa

Ko e fakamatala 'oku fiema'u 'i he kupu 131, 133 mo e 134 'e ngofua ke 'oatu ia 'iha founga 'oku 'ikai ke ha ai 'a e hingoa 'o e taha 'oku ne mo'ua 'i he mahaki.

136. Fiema'u ha fakamatala fakalahi

- (1) 'E ngofua ke 'eke 'e he Talekita ki he ni'ihiki ko 'eni ke nau 'omai ha fakamatala fakamahino 'i loto 'i ha vaha'ataimi fakaha pau -
- (a) ko e taha na'a ne fai 'a e fakaha;
- (b) ko e taha ngaue ki he mo'ui 'oku ha hono hingoa 'i he fakaha 'i he kupusi'i 133(3)(b) 'a ia ko e taha ngaue ki he mo'ui na'a ne 'ave 'a e kongasino 'o e sino ke sivi siemu;
- (c) Ko ha taha ngaue ki he mo'ui pe ha taha kehe 'oku kau 'i hono faito'o 'o e taha ko ia 'a ia na'e 'oatu ki ai ha fakaha.
- (2) Kapau 'e fakafisi ke fakahoko pe 'ikai fakahoko 'e ha taha ha fiema'u 'i he kupusi'i (1), 'e ngofua ke 'ave 'e he Talekita ki he taha ko ia ha fakaha ke ne 'oatu ki he Talekita 'a e fakamatala 'oku fakaha 'i he fanongonongo 'i loto 'i he taimi fakapotopoto 'e fakaha 'i he fanongonongo.
- (3) 'E ngofua ke fiema'u 'e ha fakaha kuo 'oatu 'i he kupu si'i (2) ha taha ke ne 'oatu 'a e hingoa kakato mo ha fakamatala kehe pe ko hai, ha taha 'a ia na'e 'oatu fekau'aki mo ia ha fakamatala 'ikai fakaha hono hingoa.

Vahe 4 – Ngaahi Mafai 'a e 'Ofisa Fakamafai

125. Ngaahi mafai ke sivi

- (1) 'E ngofua ki ha 'ofisa fakamafai, ke ne -
- (a) ta'ofi ha me'a uta'anga, 'i ha pe kimu'a pea tu'uta ki ha poini tu'uta pe mavahe'anga pe ha feitu'u kehe pe 'i Tonga, pea ke ne fekau ke 'ave ia ki ha feitu'u 'e lava ke fakahoko ai ha sivi;
- (b) hu mo sivi 'a e me'a uta'anga pe ha feitu'u na'e 'i ai 'a e me'a uta'anga;
- (c) fakaava mo sivi ha uta, koniteina, uta, kofukofu, me'a 'ave meili pe ha me'a kehe;
- (d) puke mo tauhi ha uta, koniteina, uta, kofukofu, me'a 'ave meili pe ha me'a kehe;
- (e) fekau'i ha taha ke ne 'omai ha lekooti 'o fakatatau ki ha ngaahi 'uhinga mo ha ngaahi tu'unga 'a ia, 'i he fakakaukau 'a e 'ofisa, 'oku fiema'u ki hono fakahoko 'o e sivi; pea
- (f) tukukehe ange 'a e taha folau, ke ne fakahoko pe 'ai ke fakahoko ha tesi pe ha 'analaiso pea ke 'ave pe ke 'ai ke 'ave ha sipinga.
- (2) 'I hano fakahoko ha sivi 'i he Vahe ni, 'e ngofua ki he 'ofisa fakamafai ke ne -
- (a) ngaue'aki pe ke 'ai ke ngaue'aki ha komipiuta pe ko e sisitemi ngaue faka'uhila ke sivi ha fa'ahinga fakamatala 'oku 'i ai pe 'oku lava ke ngaue'aki ki ai;
- (b) fakamatala 'i ha fotunga 'o ha me'a kuo paaki pe ha founga kehe 'a hono ma'u mai 'o e fakamatala 'oku mahino pea 'ave 'a e fakamatala 'oku ma'u mai ke sivi pe hiki tatau; mo
- (c) ngaue'aki pe 'ai ke ngaue'aki ha fa'ahinga me'angaue hiki tatau ke hiki 'aki ha ngaahi tatau 'o ha lekooti pe ha tohi ngaue kehe.

126. Tokoni ki he kau 'ofisa fakamafai

Kuo pau ki he taha 'oku 'o'ona pe ko e taha 'oku ne pule'i ha feitu'u pe ko e taha fakalele 'o ha me'a uta'anga kuo sivi 'e ha 'ofisa fakamafai 'i he kupu 125 mo ha taha kehe pe na'e ma'u atu ki he feitu'u pe ko e me'a uta'anga ko ia ke ne-

- (a) 'oange ki he 'ofisa 'a e tokoni fakapotopoto kotoa pe ke lava 'e he 'ofisa ke fakahoko hono ngaahi fatongia mo e ngaahi ngaue 'i he Lao ni; pea
- (b) tukuatu ki he 'ofisa ha fakamatala 'oku felave'i mo hono fakahoko 'o e Lao ni kapau 'oku kole ia 'e he 'ofisa 'i ha founga fakapotopoto.

127. Tu'utu'uni ke 'oatu ha fakamatala

'E ngofua ke tu'utu'uni 'e ha 'ofisa fakamafai ki ha taha ke 'omai ha fakamatala pe ha lekooti 'oku ne tauhi fekau'aki mo ha taha folau 'a ia 'e fiema'u 'e he 'ofisa fakamafai 'i ha founga fakapotopoto 'i hono fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'o e 'ofisa.

128. Lipooti 'o e maumau lao

- (1) Ka 'i ai ha taha, 'oku ne lipooti 'i he loto ma'a, ki ha 'ofisa fakamafai ha maumau'i 'e ha taha kehe 'a e Lao ni, pe 'oku 'i ai ha makatu'unga 'e ngalingali ke hoko ha maumau lao pehee, 'e ngofua ke ne kole ke 'oua 'e fakaha hono hingoa, pea mo ha fa'ahinga fakamatala 'e ala 'ilo ai hono hingoa, 'e hono kau pule pe ko e tokotaha ko ia.
- (2) Fakatatau ki ha Lao kehe, kuo pau 'ikai ke fakaha pe fakangofua ke fakaha 'e ha taha 'a e hingoa pe ko e fakamatala ko ia kae'oua ke fakamafai 'i ha tohi 'e he taha 'oku ne fakahoko 'a e kole.
- (3) Neongo ha toe Lao kehe, kuo pau 'e 'ikai ha taha te ne tuli, fakamaloolo'i fakataimi, pe fakahifo ki ha tu'unga ma'olalo, tautea'i, pe 'ikai foaki ha monu'ia fakangaue, fakakina'i pe to'o ha fa'ahinga lelei mei ha taha 'i ha'ane-
  - (a) fakahoko ha lipooti 'i he kupusi'i (1);
  - (b) fakafisi pe na'a ne fakaha 'ene teu fakafisi ke fakahoko ha me'a 'oku ne tui 'i ha ngaahi makatu'unga fakapotopoto ko ha maumaulao pe 'e hoko ko ha maumaulao 'i he Lao ni; pe
  - (c) fakahoko pe na'a ne lea'aki 'ene teu ke fakahoko ha me'a 'oku ne tui 'i he ngaahi makatu'unga fakapotopoto 'oku fiema'u ke fakahoko 'i he Lao ni.

KONGA 10 - NGAahi MAHAKI FANONGONONGO**Vahe 1 – Fakaha****129. Lesisita 'o e ngaahi mahaki fanongonongo**

- (1) Kuo pau ki he Talekita ke ne –
  - (a) fa'u mo tauhi ha lesisita 'o e ni'ihiki kuo 'oatu kia kinautolu ha fakaha 'i he Konga ni; pea
  - (b) fakahoko 'a e ngaahi founga kotoa pe 'oku fakapotopoto ke fakapapau'i ko e fakamatala 'i he lesisita 'oku a'u ki he 'aho fakamuimui taha mo totonu ma'u pe.
- (2) Kuo pau ke ui 'a e lesisita ko 'eni ko e Lesisita ki he Ngaahi Mahaki Fanongonongo.

130. Ngaue'aki ki he kau pekia

Ko e fiema'u ko ia ke fakaha pe ke 'oatu ha fakamatala 'i he Konga ni fekau'aki mo ha taha 'oku toe ngaue'aki pe ki ha taha kuo pekia.

131. Fakaha 'e he taha ngaue ki he mo'ui

- (1) Kuo pau ki ha taha ngaue ki he mo'ui, 'i he kupu si'i (2), ke ne fakaha ki he Talekita kapau 'oku ha mei hano sivi ha taha 'e he taha ngaue ki he mo'ui -
  - (a) 'oku ma'u pe na'e ma'u 'e he taha ko ia ha mahaki fanongonongo; pe
  - (b) 'oku ma'u pe na'e ma'u 'e he taha ko ia ha siemu kamakamata 'o ha mahaki fanongonongo.
- (2) Kuo pau ki he fakaha ke 'i ha founga 'e fakangofua 'e he Talekita pea kuo pau ke faipau ki he ngaahi fiema'u 'oku tu'utu'uni 'i he Ngaahi Tu'utu'uni.
- (3) 'Oku 'ikai ke ngaue'aki 'a e kupu si'i (1) kapau na'e fakahoko 'a e sivi 'i ha falemahaki pe na'e loto 'a e taha ko ia ke alea'i 'e he taha ngaue ki he mo'ui ha sivi 'i ha fale fakatotolo mahaki ke fakapapau'i pe 'oku ma'u 'e he taha ko ia ha mahaki fanongonongo pe na'e ala 'ata ke ma'u ha mahaki fanongonongo.

132. Fakaha 'e he pule 'o e falemahaki

- (1) Kuo pau ki he taha 'oku pule 'i ha falemahaki fakatatau ki he kupu 133, 'i he fakahoko ha sivi 'i he falemahaki, ke ne fakaha ki he Talekita ha mahaki fanongonongo pe mahaki fanongonongo 'oku mahaloi.
- (2) Kuo pau ki ha taha 'oku pule 'i he fale fekumi fakatatau ki he kupu 134, 'i hono fakahoko 'o ha sivi fakafekumi, ke ne fakaha ki he Talekita kuo ma'u ha tokotaha ha mahaki fanongonongo pe na'a ne 'ata ke ma'u mei ha taha ha mahaki fanongonongo.
- (3) Kapau 'e sivi 'o ma'u 'oku 'ikai ke 'i ai ha ma'u ha siemu kamakamata 'a ia na'efakaha 'i he kupu 131(1)(b), kuo pau ke fakaha ia 'e he pule 'o e falemahaki ki he Talekita.

133. Taimi fanongonongo fakafalemahaki

- (1) Kuo pau ki ha taha 'oku ne pule 'i ha falemahaki, fakatatau ki he kupusi'i 133(1), ke ne fakaha ki he Talekita 'o kapau 'oku ha mai mei hano sivi 'o ha tokotaha 'i he falemahaki 'oku ne –
  - (a) ma'u ha mahaki fanongonongo; pe
  - (b) 'oku ma'u pe na'e ma'u 'e he taha ko ia ha siemu kamakamata 'o ha mahaki fanongonongo.
- (2) Kuo pau ki ha fakaha 'i he kupu si'i (1) ke –
  - (a) ke kau ai 'a e fakamatala 'oku fakamahino'i pau, pea ke muimui ki he ngaahi fiema'u 'oku tu'utu'uni, 'i ha tu'utu'uni; pea
  - (b) ke 'i he foomu 'e tali 'e he Talekita.

- (5) Ko ha taha kuo kole pe fiema'u 'e he 'ofisa fakamafai ke ne 'oatu ha fakamatala fakafetu'utaki pe ha fakamo'oni 'o e tonu 'a e fakamatala fakafetu'utaki kuo pau 'e 'ikai ke ne fakaha ki he 'ofisa ha me'a 'oku 'ilo 'e he taha ko ia 'oku loi pe takihala 'i ha me'a mahu'inga.

141. 'Ikai ke 'oatu ha fakamatala

Ko ha tokotaha 'oku 'ikai ke 'oatu 'a e fakamatala fetu'utaki 'e fiema'u 'oku ne fakahoko ha hia 'i he Lao ni.

142. Fakaha 'o e fakamatala fetu'utaki

Kuo pau 'e 'ikai ke fakaha 'e ha taha kaunga tonu, hangatonu pe ta'ehangatonu, ha fakamatala fakapulipuli kuo ma'u 'i he taumu'a ke fakahoko'aki ha contact tracing, tukukehe 'i he ngaahi tu'unga ko 'eni-

- (a) kapau 'oku fakamafai'i 'a e fakaha 'o e fakamatala fakapulipuli 'e he taha kaunga tonu 'e ha Lao pe ha lao kehe.
- (b) kapau 'oku fakaha 'a e fakamatala fakapulipuli 'e he taha kaunga tonu -
  - (i) 'i he fahoko ha ngaahi fatongia 'i h e Lao ni; pe
  - (ii) 'aki ha tohi fakamafai 'oku loto ki ai 'a e taha 'oku kau ki ai 'a e fakamatala ko ia; pe
  - (iii) ki he taha 'oku kau ki ai 'a e fakamatala ko ia; pe
  - (iv) 'i he founa 'e 'ikai 'ilo'i ai ha taha.
- (c) kapau kuo fakamafai'i 'a e fakaha 'o e fakamatala fakapulipuli 'e ha tahakaunga tonu ki ha taha kehe 'e he Talekita ke fakahaofi 'a e mo'ui 'a e taha ko ia pe ko ha taha kehe.
- (d) kapau 'oku tui 'a e Talekita 'i he ngaahi 'uhinga fakapotopoto, 'oku kaunga lelei 'a hono fakaha ko ia ki he kakai fakalukufua pea kuo fakamafai'i 'e he Talekita 'a e fakaha ko ia 'i he tohi.
- (e) ko e fakaha 'o e fakamatala fakapulipuli 'e he taha kaunga tonu ki he Talekita ke lava 'a e Talekita 'o fakahoko ha ngaue 'i he Konga ni; pe
- (f) Ko e fakaha 'oku fai ia ki he Kautaha Mo'ui 'a Mamani pe ha Pule'anga pe ha kautaha kehe pea ko e fakaha ko ia 'oku fiema'u pe fakangofua ia 'i ha alepau fakavaha'apule'anga 'oku kau ki ai 'a Tonga 'i he taumu'a ke fakasi'isi'i pe ta'ofi 'a e ngaahi fakamanamana ki he mo'ui 'a e tangata.

Vahe 3 – Tu'utu'uni Fakamaau'anga Lahi ki he mahaki fanongonongo 'oku pule'i

143. Kole ha tu'utu'uni ki he ngaahi mahaki fanongonongo 'oku pule'i

- (1) 'E ngofua ke kole 'e he Talekita ki he Fakamaau'anga Lahi ki ha ni'ihii 'o e ngaahi tu'utu'uni ko 'eni fekau'aki mo ha taha -

- (4) Ko ha tokotaha 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha fanongonongo 'i he kupu-si'i (2) 'oku ne fakahoko ha hia 'i he Lao ni.
- (5) Ko ha taha 'oku ne 'oatu ha fakamatala 'oku fiema'u 'i he kupu ni kuo pau ke 'oua na'a lau 'oku ne maumu'i ha tu'utu'uni 'efika fakapalofesinale pe ngaahi tu'unga 'ulungaanga fakapalofesinale.

137. Tonu 'a e Fakamatala

Kuo pau ke fakapapau'i 'e he Talekita 'oku fakahoko 'a e sitepu fakapotopoto kotoa pe ke fakapapau'i ko e fakamatala fakapulipuli 'oku tanaki ki he taumu'a 'o e Lao ni 'oku tonu mo ma'u 'a e fakamatala fakamuimui taha.

138. Fakapulipuli 'a e fakamatala

- (1) Kuo pau 'e 'ikai fakaha, hangatonu pe ta'ehangatonu 'e ha taha kaunga tonu ha fakamatala 'e ma'u 'i he Konga ni.
- (2) Neongo 'a e kupu si'i (1), 'e ngofua ke fakaha ha fakamatala fakapulipuli 'e ha taha kaunga tonu 'o kapau 'oku -
  - (a) fakamafai'i ia 'i ha Lao pe ha lao kehe;
  - (b) fakaha ia 'i he fakahoko hono ngaahi fatongia 'i he Lao ni;
  - (c) loto ki ai 'i he tohi 'a e taha 'oku kau ki ai 'a e fakamatala;
  - (d) 'oatu ia ki he taha 'oku kau ki ai 'a e fakamatala; pe
  - (e) 'i he founa 'oku 'ikai lava ka tala ko ia ha taha.
- (3) Neongo 'a e kupu si'i(1) 'e ngofua ke fakamafai'i 'e he Talekita 'a e fakaha 'o e fakamatala fakapulipuli 'e ha taha kaunga tonu ki he ngaahi taumu'a ki hono -
  - (a) siofi 'a e mafola mo e hoko 'a e ngaahi mahaki fanongonongo;
  - (b) tala 'a e tupu'anga 'o e mafola 'o e ngaahi mahaki fanongonongo;
  - (c) tala 'a e ni'ihii te nau ala 'ave ha mahaki fanongonongo ki ha ni'ihii kehe, ke ta'ofi pe fakasi'isi'i 'ae fetuku holo 'o e mahaki fanongonongo ko ia;
  - (d) tala 'a e ni'ihii 'oku lava ke nau ma'u, pe 'oku 'i ai ha fakamanamana te nau ma'u ha mahaki fanongonongo, ke ta'ofi pe fakasi'isi'i 'a e mafola 'a e mahaki fanongonongo.
- (4) Neongo 'a e kupu si'i (1), 'e ngofua ke fakaha 'e ha taha kaunga tonu ha fakamatala fakapulipuli 'o kapau -
  - (a) 'oku tui 'a e Talekita, 'i he ngaahi tu'unga fakapotopoto, 'oku kau hono fakaha ki he lelei fakalukufua 'a e kakai; pe
  - (b) ko e fakaha ki ha taha ngaue 'a e Potungaue Mo'ui pe ha taha kuo tali 'e he Talekita 'a ia kuo fakangaue'i 'e he Potungaue ke ne 'analaiso, siofi pe fakafuofua'i 'a e mo'ui lelei 'a e kakai; pea

- (c) ko e fakaha mo e ma'u mai 'a e fakamatala fakapulipuli 'oku taumu'a ki hono 'analaiso, siofi pe fakafuofua 'o e mo'ui lelei 'a e kakai; pea
- (d) kuo fakamafai'i 'a e taha ngaue 'a e Potungae pe ha taha kuo 'i he tohi 'e he Talekita ke ne ma'u ma'u 'a e fakamatala fakapulipuli ko ia;
- (e) ko e fakaha 'oku fai ia ki ha taha ngaue 'a e Potungae pe ha taha kuo tali 'e he Talekita 'a ia 'oku fakangaue'i 'e he Potungae ke ne fakafuofua'i, pule'i pe siofi 'a e ngaahi sevesi ki he mo'ui lelei 'a e kakai; pe
- (f) ko e fakaha 'oku fai ia ki ha taha kuo tu'utu'uni 'i ha tu'utu'uni ke ne fakafuofua'i, pule'i, siofi pe palani 'a e ngaahi sevesi ki he mo'ui lelei 'a e kakai 'o hange ko ia 'e tu'utu'uni.
- (5) Kuo pau 'e 'ikai ke ngaue'aki 'ae kupu 138 ki ha fakaha 'o ha fakamatala fakapulipuli 'e he Talekita kapau -
- (a) ko e fakaha 'oku fai ia ki he Kautaha Mo'ui 'a Mamani pe ha Pule'anga pe ha kautaha kehe; pea
- (b) 'oku fiema'u pe fakangofua 'a e fakaha ko ia 'i ha aleapau fakavaha'apule'anga 'a ia 'oku kau ki ai 'a Tonga ki he taumu'a ke fakasi'isi'i pe ta'ofi 'a e ngaahi fakamanamana ki he mo'ui 'a e tangata.

Vahe 2 - Fakatotolo'i 'a e Pipihi - Contact tracing

139. Fatongia 'o e kau 'ofisa fakamafai

Ko e ngaahi fatongia 'eni 'o ha 'ofisa fakamafai fekau'aki mo e fakatotolo'i 'o e pipihi-

- (a) 'ilo pe ko hai 'a e ni'ihiki kuo nau ala ma'u ha mahaki fanongonongo;
- (b) 'ilo pe ko hai 'a e nihi'i 'oku nau ala 'ave ha mahaki fanongonongo ki ha ni'ihiki kehe;
- (c) fakaha ki he ni'ihiki kuo nau ala ma'u ha mahaki fanongonongo ke nau feinga ke sivi pe faito'o kinautolu;
- (d) 'oatu ha fakamatala ki ha ni'ihiki kuo nau ala ma'u ha mahaki fanongonongo ke ta'ofi pe ke fakasi'isi'i hono fetuku hono ha mahaki fanongonongo;
- (e) ma'u mai ha fakamatala fekau'aki mo e ngaahi me'a ko 'eni ke ta'ofi pe fakasi'isi'i 'a e fetuku holo 'o ha mahaki fanongonongo-
- (i) na'e anga fefe 'a e ala 'ata ke ma'u , pe ko e ala ala 'ata ke ma'u, ha taha ki he mahaki fanongonongo ;
- (ii) na'e anga fefe ala 'ata ke ma'u, pe ko e 'ata ke ma'u 'e ha taha mei ha ni'ihiki kehe ki he mahaki fanongonongo.

140. Mafai ke fekau'i ke fakatotolo'i 'a e pipihi

- (1) 'E ngofua ki ha 'ofisa fakamafai, 'i ha'ane mahalo'i fakapotopoto 'oku 'i ai ha taha 'oku ne ma'u ha mahai fanongonongo ke ne fiema'u 'a e taha ko ia ke ne 'oange ki he 'ofisa fakamafai ko ia kotoa pe ha ni'ihiki 'o e ngaahi fakamatala ni 'i ha vaha'a taimi 'e fakaha –
- (a) hingoa 'o e taha ko ia mo e tu'asila nofo'anga pe ha tu'asila kehe 'e lava ai he fetu'utaki mo e taha ko ia;
- (b) hingoa, tu'asila 'o e feitu'u 'oku nofo ai mo e fika telefoni 'o ha taha kehe-
- (i) na'e ngalingali ke ne fakapipihiki 'a e mahaki fanongonongo ki he taha ko ia; pe
- (ii) 'oku ngalingali kuo fakapipihiki ki ai 'e he toko taha ko ia 'a e mahaki fanongonongo;
- (c) 'a e fakamatala fekau'aki mo e 'ataki na'e ngalingali ke ala 'ata ke ma'u ai 'a e taha ko ia ki he mahaki fanongonongo pe na'e ngalingali ke ala 'ata ke ma'u ai 'e he taha ko ia ki ha taha kehe 'a e mahaki fanongonongo.
- (2) 'E ngofua ke kole 'e he 'ofisa fakamafai ki he taha ko ia ke ne 'oatu ki he 'ofisa fakamafai ha fakamo'oni 'oku tonu 'a e fakamatala fakafetu'utaki, 'i loto 'i ha vaha'a taimi tukupau fakapotopoto, kapau 'oku mahamahalo fakapotopoto 'a e 'ofisa fakamafai 'oku loi 'a e fakamatala fakafetu'utaki kuo fakaha.
- (3) Kapau 'oku 'ikai malava 'e he taha ko ia 'oku fakamahino'i 'i he kupu si'i (3) ke 'oatu 'a e fakamatala ko 'eni koe'uhi ko e puke pe ha toe 'uhinga fakapotopoto kehe, 'e ngofua ki he 'ofisa fakamafai ke ne fiema'u ha taha kehe ke ne 'oatu 'a e fakamatala ko 'eni kapau 'oku tui fakapotopoto 'a e 'ofisa 'oku ma'u 'e he taha ko ia ha fakamo'oni pehee.
- (4) Kapau 'e 'ikai ke fakahoko 'e he taha ko ia 'a e fekau ko ia 'i he kupu-si'i (2)(3)pe (4), 'e ngofua ke 'oatu 'e he 'ofisa fakamafai ki he taha ko ia ha fakaha-
- (a) 'o fakaha ai 'a e fakamatala fakafetu'utaki 'oku fiema'u ke 'oatu 'e he taha ko ia;
- (b) 'o fakaha ai 'oku fiema'u 'a e fakamatala ke feinga ke ta'ofi pe fakasi'isi'i 'a e mafola 'a e mahaki fanongonongo;
- (c) 'o fiema'u ai 'ae taha ko ia ke ne 'oatu ki he 'ofisa fakamafai 'a e fakamatala fakafetu'utaki 'i loto 'i he taimi tu'upau fakapotopoto;
- (d) 'oku ha ai 'a e fakatokanga ki he taha ko ia ko ha hia ia ka ta'e 'oatu ha fakamatala fakafetu'utaki; pea
- (e) 'oku ne tala ki he taha ko ia 'a e ola 'o e kupu 141.

- (2) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'i ha tu'utu'uni fekau'aki mo e to'onga mo'ui ki ha taha ke ne fakahoko ha ni'ihi pe ko e kotoa 'o e ngaahi me'a ko 'eni ki he vaha'a taimi 'oku fakaha 'i he tu'utu'uni -
- (a) tali ha fale'i mei ha taha pe ni'ihi kuo fakaha;
- (b) faka'ehi'ehi mei ha mahaki kuo fakaha;
- (c) faka'ehi'ehi mei he 'a'ahi kiha ngaahi feitu'u kuo fakaha; pe
- (d) tali hono tokanga'i mo siofi ia 'e ha taha kehe.
- (3) Ki he kupusi'i (1)(d), 'e ngofua ke fakamahino'i 'i he tu'utu'uni ko e supavaisa mo e siofi -
- (a) ke fakahoko ia 'e ha taha pau pe ha taha 'e fili 'e he Talekita; pea
- (b) ke fakahoko ia 'i he founa 'e fakaha.
- (4) 'Ikai ko ia pe, 'e ngofua ke fakahoko 'a e tu'utu'uni 'o fakatatau ki he ngaahi tu'unga 'e pehee 'e he Fakamaau'anga 'oku taau.
- (5) 'E ngofua ke fakahoko 'e ha 'ofisa fakamafai 'a e tu'utu'uni 'aki ha tokoni, pea ngaue'aki 'a e fakamalohi, 'oku fakapotopoto 'i he ngaahi me'a 'oku hoko.

150. Fatongia ke talangofua ki ha tu'utu'uni fekau'aki mo e to'onga mo'ui

- (1) 'E ngaue'aki 'a e kupu ni kapau kuo fakahoko ha tu'utu'uni fekau'aki mo e to'onga mo'ui ki ha taha pea kuo 'ave kihe taha ko ia ha tatau 'o etu'utu'uni.
- (2) Ko ha taha 'oku ne 'ikai ke ne faipau ki ha tu'utu'uni fekau'aki mo e to'onga mo'ui 'oku ne fakahoko ha hia 'i he Lao ni.

151. Tu'utu'uni tauhi

- (1) 'E ngofua ke fakahoko 'e he Fakamaau'anga Lahi ha tu'utu'uni tauhi ki ha taha kapau 'oku fiemalie 'a e Fakamaau'anga-
- (a) 'oku ma'u 'e he tokotaha ha mahaki fanongonongo 'oku pule'i; pea
- (b) 'oku ala hoko ha taha 'o e ongo me'a ni ko ha fakamanamana vave ki he mo'ui 'a e kakai-
- (i) 'a e mahaki 'o e tokotaha ko ia;
- (ii) 'a e mahaki 'a e tokotaha ko ia mo 'ene to'onga 'e ngalingali hoko; pea
- (c) 'oku fiema'u ke tauhi 'a e taha ko ia 'i ha feitu'u fakaha pau ki ha vaha'a taimi fakaha pau ke ta'ofi 'a e mahaki 'o e taha ko ia, pe ko e mahaki mo e to'onga 'e ngalingali ke hoko mei he taha ko ia, 'a ia 'e hoko ko ha fakamanamana ki he mo'ui 'a e kakai; pea

- (a) tu'utu'uni 'uluaki sivi;
- (b) tu'utu'uni fekau'aki mo e to'onga mo'ui; pe
- (c) tu'utu'uni tauhi.
- (2) Kuo pau ke fakafuakava'i 'a e tohi kole, pou pou'i 'aki ha tohi fuakava, pea ke fakaha ai 'a e ngaahi me'a ko 'eni -
- (a) mahaki fanongonongo 'oku pule'i 'oku ma'u 'e he taha ko ia pe 'oku mahalo'i 'oku ne ma'u;
- (b) ngaahi makatu'unga 'o e fai 'o e tu'utu'uni;
- (c) natula 'o e tu'utu'uni 'oku kole; pea
- (d) kapau ko e tu'utu'uni ke 'ave ha taha, pe ke tauhi ha taha, pe ke puke 'o tauhi ha taha, 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki he tauhi mo hono tokanga'i 'o e taha ko ia.

144. Fakahoko 'a e tu'utu'uni 'i he 'ikai 'i ai 'a e tokotaha

'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he Fakamaau'anga Lahi ki ha kole tu'utu'uni fekau'aki mo ha ngaahi mahaki fanongonongo 'oku pule'i 'o 'ikai 'i ai 'a e taha 'oku kole ki ai 'a e tu'utu'uni kapau 'oku pehee 'e he Fakamaau'anga 'oku ne -

- (a) matu'aki fakatu'utamaki ia ki he mo'ui 'a e kakai kapau 'e kau atu 'a e taha ko ia; pe
- (b) fiemalie 'oku 'ikai 'ilo'i 'a e feitu'u 'oku 'i ai 'a e taha ko ia; pe
- (c) fiemalie 'oku 'i ai ha 'uhinga kehe ke fiema'u ai 'eni.

145. Tu'utu'uni 'uluaki sivi

- (1) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he Fakamaau'anga Lahi ki ha 'uluaki sivi ki ha taha 'o kapau 'oku pehee 'e he Fakamaau'anga -
- (a) 'oku 'i ai ha'ane mahalo fakapotopoto 'oku ngalingali ke ma'u 'e he taha ko ia ha mahaki fanongonongo; pea
- (b) 'oku ne fiemalie kapau 'oku ma'u 'e he taha ko ia ha mahaki fanongonongo, 'e hoko ha ni'i hi 'o e ngaahi me'a ko 'eni ke matu'aki fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai -
- (i) 'a e tu'unga 'o e taha ko ia;
- (ii) 'a e tu'unga 'o e taha ko ia mo e fa'ahinga to'onga ngalingali 'e ha meiate ia; pea
- (c) 'oku ne fiemalie 'oku fiema'u ke fakahoko 'e he tokotaha ha sivi fakafaito'o ke fakapapau'i pe 'oku ma'u 'e he tokotaha 'a e mahaki ko ia.
- (d) 'oku ne fiemalie kuo fale'i 'a e tokotaha, pe kuo 'osi fakahoko ha ngaahi feinga fakapotopoto ke fale'i 'a e tokotaha, fekau'aki mo e mahaki mo hono ngaahi ola 'e ala hoko ki he mo'ui 'a e tokotaha pea ki he mo'ui 'a e kakai.

- (2) 'E ngofua ke kau ha tu'utu'uni ki ha 'uluaki sivi ki ha ni'ihhi pe ko e kotoa 'o e ngaahi me'a ko 'eni -
- ke tauhi 'a e tokotaha 'i ha feitu'u fakaha pau;
  - fakatatau ki he kupusi'i (3), ki ha vaha'ataimi 'e 'ikai toe laka hake 'i he houa 'e 72, 'a ia 'e tauhi ai 'a e tokotaha;
  - ke tauhi 'a e tokotaha mavahe mei he toenga 'o e kakai ki he konga pe ko e vaha'ataimi kotoa 'o hono tauhi;
  - kapau ko e tokotaha 'oku te'eki ai ke ne 'i he feitu'u ke tauhi ai, ke 'ave 'a e tokotaha pea mo tauhi 'i he feitu'u ko ia;
  - ke fakahoko 'a e sivi fakafaito'o 'o e tokotaha 'o hange ko ia 'okuha 'i he tu'utu'uni 'e ha toketa 'e fili 'e he Talekita ke fakapapau'i pe kuo ma'u 'e he tokotaha 'a e mahaki fanongonongo 'oku pule'i.
- (3) 'E ngofua ki he tu'utu'uni –
- ke ha ai 'a e vaha'a taimi 'e laka hake 'i he houa 'e 72 kapau 'e fiemalie 'a e Fakamaau'anga, koe'uhi ko e natula 'o e mahaki fanongonongo 'oku pule'i, 'oku fiema'u ha vaha'a taimi loloa ange ke fakapapau'i pe kuo ma'u 'e he tokotaha 'a e mahaki .
  - fakahoko 'a e tu'utu'uni 'o fakatatau ki ha ngaahi tu'unga 'e pehee 'e he Fakamaau'anga 'oku taau.
  - fakamafai'i ha 'ofisa fakamafai, 'i loto 'i ha vaha'a taimi kuo fakaha pau ke ne -
    - hu pe toe-hu ki ha feitu'u 'oku tui fakapotopoto 'a e 'ofisa fakamafai 'oku 'i ai 'a e tokotaha;
    - kumi 'a e feitu'u ko ia ke ma'u 'a e tokotaha;
    - nofo 'i he feitu'u ko ia ki he taimi loloa taha 'oku pehee 'e he 'ofisa fakamafai 'oku fiema'u fakapotopoto ke ma'u 'a e tokotaha; pea
    - ke 'ave 'a e tokotaha ki he feitu'u 'oku totonu ke tauhi ai 'a e tokotaha 'o fakatatau ki he tu'utu'uni.
- (4) 'E ngofua ke fakahoko 'e he 'ofisa fakamafai ha ngaahi mafai 'i he ngaahi tu'utu'uni fakataha mo ha tokoni, pea ke ngaue'aki ha fakamalohi, 'oku fakapotopoto 'i he ngaahi me'a 'oku hoko.
- (5) 'O 'ikai fakangatanga heni 'a e kupu 146, 'e ngofua ke tauhi 'e he Talekita 'a e tokotaha 'i he taumu'a ke fakahoko 'a e tu'utu'uni pea ke fakahoko 'a e sivi fakafaito'o 'aki ha tokoni, pea ngaue'aki ha fakamalohi, 'oku fakapotopoto 'i he ngaahi me'a 'oku hoko.

146. Tauhi ke fakahoko ha sivi fakafaito'o

- (1) Kuo pau ki ha taha kuo tauhi fakatatau ki ha tu'utu'uni 'uluaki sivi 'i he feitu'u 'oku tauhi ai ki he vaha'a taimi 'oku fakaha 'i he tu'utu'uni mo fakahoko 'a e sivi fakafaito'o 'oku fakaha mahino 'i he tu'utu'uni tukukehe ka faka'ata 'a e tokotaha 'o fakatatau ki he kupu 148.

- (2) 'Oku kamata 'a e vaha'a taimi tauhi 'o ha taha 'o fakatatau ki ha tu'utu'uni 'uluaki sivi-
- kapau 'oku nofo 'a e tokotaha 'i he feitu'u 'e sivi ai ia – mei he taimi 'oku tauhi ai 'a e tokotaha 'i he feitu'u ko ia pea mo ne ma'u ha tatau 'o e tu'utu'uni; pe
  - kapau ko e tokotaha 'oku 'ikai ke ne 'i he feitu'u ke sivi ai ia – mei he taimi 'oku puke ai 'a e tokotaha 'i he feitu'u hili hono 'oange kiate ia ha tatau 'o e tu'utu'uni.

147. Pau ke fakamatala'i 'a e fakaikiiki 'o e sivi fakafaito'o.

- (1) Kuo pau ki ha tokotaha ngaue ki he mo'ui 'oku ne fakahoko ha sivi fakafaito'o 'i ha tu'utu'uni 'uluaki sivi ke ne-
- fakamatala'i ki he tokotaha 'a e sivi 'oku teu ke fakahoko 'i he founga 'e ala mahino vave ai ki he taha ko ia; pea
  - 'oange ki he tokotaha ha faingamalie ke ne loto 'iate ia pe ke fakahoko 'a hono sivi.
- (2) Kapau 'e 'ikai ke loto 'iate ia pe 'a e tokotaha ki he sivi, 'e ngofua ke fakahoko 'e he toketa 'a e sivi 'aki ha tokoni, pea ngaue'aki ha fakamalohi 'oku fakapotopoto 'i he ngaahi me'a 'oku hoko.

148. Faka'ata kimu'a pea 'osi 'a e tu'utu'uni 'uluaki sivi

Kuo pau ke faka'ataa 'e he Talekita ha taha kimu'a pea ngata 'a e tu'utu'uni 'uluaki sivi kapau 'oku fiemalie 'a e Talekita 'oku 'ikai ke kei hoko 'a e 'uhinga na'e fakahoko ai 'a e tu'utu'uni.

149. Tu'utu'uni fekau'aki mo e to'onga mo'ui

- (1) 'E ngofua ke fakahoko 'e he Fakamaau'anga Lahi ha tu'utu'uni fekau'aki mo e to'onga mo'ui ki ha taha kapau 'oku fiemalie 'a e Fakamaau'anga Lahi -
- 'oku ma'u 'e he tokotaha ha mahaki fanongonongo 'oku pule'i; pea
  - 'oku ala hoko ha taha 'o e ongo me'a ni ko ha fakamanamana vave ki he mo'ui 'a e kakai-
    - 'a e mahaki 'o e tokotaha ko ia;
    - 'a e mahaki 'a e tokotaha ko ia mo 'ene to'onga 'e ngalingali hoko; pea
  - 'oku fiema'u ke fakahoko, pe ke 'oua 'e fakahoko 'e he tokotaha, ha ngaahi me'a fakaha pau ke ta'ofi 'a e mahaki 'a e tokotaha, pe ko e mahaki 'o e toko taha fakataha mo 'ene to'onga, mei ha'ane hoko ko ha fakamanamana vave ki he mo'ui 'a e kakai; pea
  - kuo fale'i a' e tokotaha, kuo fakahoko ha ngaahi feinga fakapotopoto ke fale'i 'a e tokotaha, fekau'aki mo e mahaki mo hono ola 'e ala hoko ki he mo'ui 'a e taha ko ia pea ki he mo'ui 'a e kakai.

- (d) 'oange ki he tokotaha ha faingamalie ke ne fakangofua 'a e 'ofisa fakamafai ke hu leva ki he feitu'u ko ia ta'e ngaue'aki ha fakamalohi.
- (2) Neongo 'a e kupu si'i (1), 'e ngofua ki he 'ofisa fakamafai ke ne hu ki ha feitu'u 'i he taimi pe ko ia 'o kapau 'oku fiema'u ke fakapapu'i 'a hono fakahoko lelei 'a e tu'utu'uni pe tohi fakamafai.

161. Tapui 'a e mafola 'a e mahaki fanongonongo 'oku pule'i

- (1) Kuo pau ke 'oua na'a ta'etokanga ha tokotaha –
- (a) ke ne fakatupu ha fakatu'utamaki ki ha taha kehe ke ne ma'u ha mahaki fanongonongo 'oku pule'i; pe
- (b) fakapipihahi ha mahaki fanongonongo 'oku pule'i ki ha taha kehe.
- (2) 'Oku 'ikai ke fakahoko ha hia ha taha 'i he kupu si'i ni 'aki ha'ane fakafisi, pe 'ikai ke huhu malu'i ia mei ha mahaki 'a ia 'oku 'i ai hano huhu malu'i 'oku 'iloa mo ala ma'u.

162. Fakafaingata'a'ia

- (1) Kuo pau 'e 'ikai ke fakafaingata'a'ia'i 'e ha taha ha taha 'oku ne fakahoko ha ngaahi fatongia 'i he Lao ni.
- (2) Ko ha tokotaha 'oku ne maumau'i 'a e kupu (1) kuo pau ke fakatokanga ki ai 'e he 'ofisa fakamafai ko e -
- (a) hia ke fakafaingata'a'ia'i ha 'ofisa fakamafai; mo
- (b) ha 'ulungaanga ko ia 'oku ne fakatupu fakafaingata'a'ia.

KONGA 11 – NGAHI TU'UNGA FAKATU'UTAMAKI KI HE MO'UI 'A E KAKAI

Vahe 1 – Fakalukufua

163. Fekau'aki mo e ngaahi Lao kehe

Kuo pau ki hano fakahoko ha fakaha 'o ha fakatamaki pe tu'unga fakatu'utamaki 'i ha toe lao kehe ke 'oua na'a ne ta'ofi hano fakaha 'o ha ngaahi tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai 'i he Konga ni.

164. Fakaha 'o ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui

- (1) 'Oku ngaue'aki 'a e kupu ni kapau 'oku fiemalie 'a e Minisita ki he Mo'ui –
- (a) 'oku 'i ai ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui; pea
- (b) 'oku fiema'u ke fakahoko 'a e ngaahi mafai 'i he Konga ni ke ta'ofi pe ke fakasi'isi'i ha hoko ha ngaahi uesa fakatu'utamaki lahi ki he mo'ui 'a e tangata.
- (2) 'E ngofua ki he Minisita, hili ha'ane fakakaukau'i kotoa 'a e ngaahi tafa'aki fekau'aki ke ne fakaha ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai 'aki ha tu'utu'uni tohi kuo fakamo'oni hingoa ki ai ke hoko ko ha tu'unga 'oku fakatu'utamaki ki he mo'ui.

- (d) kuo fale'i a' e tokotaha, pe kuo fakahoko ha ngaahi feinga fakapotopoto ke fale'i 'a e tokotaha, fekau'aki mo e mahaki mo hono ola 'e ala hoko ki he mo'ui 'a e taha ko ia pea ki he mo'ui 'a e kakai.
- (2) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'i ha tu'utu'uni tauhi ki ha taha ke ne fakahoko ha ni'ihahi pe ko e kotoa 'o e ngaahi me'a ko 'eni -
- (a) ke tauhi 'a e tokotaha 'i ha feitu'u kuo fakaha ki ha vaha'a taimi kuo fakaha 'o 'ikai laka hake 'i he 'aho 'e 28
- (b) ke tauhi 'a e tokotaha mavahe mei he toenga 'o e kakai ki he konga pe ko e vaha'ataimi kotoa 'o hono tauhi;
- (c) kapau ko e tokotaha 'oku te'eki ai ke ne 'i he feitu'u ke tauhi ai, ke 'ave 'a e tokotaha pea mo tauhi 'i he feitu'u ko ia;
- (d) ke fakahoko 'a e sivi fakafaito'o 'o e tokotaha ; pe
- (e) ke fakahoko 'a e faito'o 'o e tokotaha 'o hange ko ia 'oku ha 'i he tu'utu'uni pea ke supavaisa 'e ha toketa 'e fili 'e he Talekita.
- (3) 'E ngofua ke fakahoko 'a e tu'utu'uni 'o fakatata ki ha ngaahi tu'unga 'e pehee 'e he Fakamaau'anga 'oku taau.
- (4) 'E ngofua ke fakamafai'i 'e he tu'utu'uni ha 'ofisa fakamafai, 'i loto 'i ha vaha'a taimi kuo fakaha pau -
- (a) ke ne hu pe toe-hu ki ha feitu'u 'oku tui fakapotopoto 'a e 'ofisa fakamafai 'oku 'i ai 'a e tokotaha; pea
- (b) ke ne kumi 'a e feitu'u ko ia ke ma'u 'a e tokotaha; pea
- (c) ke ne nofo 'i he feitu'u ko ia ki he taimi loloa taha 'oku pehee 'e he 'ofisa fakamafai 'oku fiema'u fakapotopoto ke ma'u 'a e tokotaha; pea
- (d) ke 'ave 'a e tokotaha ki he feitu'u 'oku totonu ke tauhi ai 'a e tokotaha 'o fakatata ki he tu'utu'uni.
- (5) 'E ngofua ke fakahoko 'e he 'ofisa fakamafai ha ngaahi mafai 'i he ngaahi tu'utu'uni fakatata mo ha tokoni, pea ke ngaue'aki ha fakamalohi, 'oku fakapotopoto 'i he ngaahi me'a 'oku hoko.
- (6) 'O 'ikai fakangatangata heni 'a e kupu 152, 'e ngofua ke tauhi 'e he Talekita 'a e tokotaha 'i he taumu'a ke fakahoko 'a e tu'utu'uni pea ke fakahoko 'a e sivi fakafaito'o 'aki ha tokoni, pea ngaue'aki ha fakamalohi, 'oku fakapotopoto 'i he ngaahi me'a 'oku hoko.

152. Pau ke nofo 'a e tokotaha 'i he feitu'u tauhi mo fakahoko ha sivi fakafaito'o

- (1) Kuo pau ke nofo ha taha kuo tauhi fakatata ki ha tu'utu'uni tauhi 'i he feitu'u 'oku tauhi ai ki he vaha'a taimi 'oku fakaha 'i he tu'utu'uni mo fakahoko 'a e sivi fakafaito'o pe faito'o 'oku fakaha 'i he tu'utu'uni.

- (2) Ko ha tokotaha 'oku 'ikai ke ne faipau ki he tu'utu'uni tauhi 'oku ne fakahoko ha hia 'i he Lao.

153. Pau ke fakamatala'i 'a e fakaikiiki 'o e sivi fakafaito'o pe faito'o

- (1) Kuo pau ki he taha ngaue ki he mo'ui 'oku ne fakahoko 'a e sivi fakafaito'o pe faito'o 'i ha tu'utu'uni tauhi, kapau 'e lava ke ne -
- fakamatala'i ki he tokotaha 'a e sivi pe faito'o 'oku teu ke fakahoko 'i he founa 'e ala mahino vave ai ki he taha ko ia; pea
  - 'oange ki he tokotaha ha faingamalie ke ne loto 'iate ia pe ke fakahoko 'a hono sivi pe faito'o.
- (2) 'E ngofua ke fakahoko 'e he toketa 'a e sivi pe faito'o fakataha mo ha tokoni, pea ngaue'aki ha fakamalohi 'oku fakapotopoto 'i he taimi 'e 'ikai ke loto 'a e tokotaha ko ia ki he sivi pe faito'o 'iate ia pe.

154. Tufa 'o e ngaahi tu'utu'uni

Kuo pau ki ha 'ofisa fakamafai, 'i he vave taha 'e ala lava hili hano fakahoko ha tu'utu'uni 'uluaki sivi, tu'utu'uni fekau'aki mo e to'onga mo'ui pe tu'utu'uni tauhi na'e fakahoko ki ha tokotaha ke ne -

- 'ave ki he taha 'oku 'uhinga ki ai 'a e tu'utu'uni ha tatau 'o e tu'utu'uni;
- fakamatala'i 'a e ngaahi tu'unga mo e ola 'o e tu'utu'uni ki he taha ko ia kau ai 'a e ola 'o e kupu 152; pea
- 'oatu ki he taha ko ia ha fanongonongo 'o e totonu ke ne tangi 'i ha tu'utu'uni mo e founa 'o e tangi.

155. Fakaloloa 'o e tu'utu'uni fekau'aki mo e to'onga mo'ui pe tu'utu'uni tauhi

- 'E ngofua ke kole 'e he Talekita ki he Fakamaau'anga Lahi kimu'a pea 'osi 'a e taimi 'o e tuutu'uni, ha tu'utu'uni ke fakaloloa 'a e vaha'a taimi 'o e tu'utu'uni fekau'aki mo e to'onga mo'ui pe ko ha tu'utu'uni tauhi.
- 'E ngofua ke fakaloloa ha tu'utu'uni fekau'aki mo e to'onga mo'ui ki he vaha'a taimi pe ko ia 'e tu'utu'uni 'e he Fakamaau'anga.
- 'E ngofua ke fakaloloa tu'o taha pe ha tu'utu'uni tauhi pea ke 'oua 'e toe loloa ange 'i he 'aho 'e 28.

156. Liliu mo e tamate'i 'o e tu'utu'uni 'uluaki sivi, tu'utu'uni fekau'aki mo e to'onga mo'ui pe tu'utu'uni tauhi.

- 'E ngofua ke liliu pe tamate'i ha tu'utu'uni 'uluaki sivi, tu'utu'uni fekau'aki mo e to'onga mo'ui pe ha tu'utu'uni tauhi 'e he Fakamaau'anga 'i ha tohi kole 'a e Talekita.
- 'E ngofua ke fakakaukau 'a e Fakamaau'anga ke maumau'i 'a e kupu 146, 150 pe 152 'o 'ikai fakangatangata 'a e ngaahi me'a te ne fakakaukau'i fakahoko'aki ha tu'utu'uni ki he tohi kole.

157. Kole ki ha tohi fakamafai ke puke

'E ngofua ke tohi kole ha 'ofisa fakamafai ki he fakamaau'anga polisi ki ha tohi fakamafai ke puke ha tokotaha 'o kapau ko e tokotaha 'oku taumu'a ki ai ha tu'utu'uni 'uluaki sivi pe ha tu'utu'uni tauhi -

- kuo hola ia lolotonga hono 'ave ki he feitu'u 'e tauhi ai 'a e taha ko ia 'o fakatatau ki he tu'utu'uni;
- kuo hola ia mei he feitu'u 'oku lolotonga tauhi ai 'o fakatatau ki he tu'utu'uni; pe
- kuo hola ia mei ha feitu'u kehe kimu'a pea 'ave ki he feitu'u 'e tauhi ai 'a e taha ko ia 'o fakatatau ki he tu'utu'uni.

158. Foaki 'o e tohi fakamafai

- 'E ngofua ke foaki 'e he fakamaau polisi ha tohi fakamafai ke puke ha taha kuo hola.
- Kuo pau ke fakamafai'i 'e he tohi fakamafai ha 'ofisa fakamafai ke ne-
  - hu pe toe-hu ki ha feitu'u 'oku tui fakapotopoto 'a e 'ofisa fakamafai 'oku 'i ai 'a e tokotaha;
  - kumi 'a e feitu'u ko ia ke ma'u 'a e tokotaha;
  - nofo 'i he feitu'u ko ia ki he taimi loloa taha 'oku pehee 'e he 'ofisa fakamafai 'oku fiema'u fakapotopoto ke ma'u 'a e tokotaha; pea
  - 'ave 'a e tokotaha ki he feitu'u 'oku totonu ke tauhi ai 'a e tokotaha 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'uluaki sivi pe ha tu'utu'uni tauhi.
- 'E ngofua ke fakahoko 'e he 'ofisa fakamafai ha ngaahi mafai 'i he ngaahi tu'utu'uni fakataha mo ha tokoni, pea ke ngaue'aki ha fakamalohi 'oku fakapotopoto 'i he ngaahi me'a 'oku hoko.

159. Fehalaaki fekau'aki mo e tohi fakamafai

'Oku 'ikai ke ta'e'aonga ha tohi fakamafai 'i ha fehalaaki tukukehe kapau 'oku uestia 'e he fehalaaki 'a e kakano 'o e tohi fakamafai.

160. Founa kimu'a pea hu fakatatau ki ha tu'utu'uni pe tohi fakamafai

- Kimu'a pea hu ki he feitu'u ko ia, kuo pau ke fakahoko pe feinga fakapotopoto 'a e 'ofisa fakamafai ke ne fakahoko 'a e me'a ko 'eni -
  - fakaha hono hingoa ki ha taha 'oku 'i he feitu'u 'a ia 'oku ne nofo 'i he feitu'u ko ia 'aki 'ene 'oange ha tatau 'o e kaati faka'ilonga 'o e 'ofisa fakamafai pe ha tohi kehe 'oku ne fakamo'oni'i hono fokotu'u;
  - fakaha ki he taha ko ia ha tatau 'o e tu'utu'uni pe tohi fakamafai;
  - tala ki he taha ko ia 'oku fakangofua 'e he tu'utu'uni pe tohi fakamafai 'a e 'ofisa fakamafai ke ne hu ki he feitu'u ko ia;

- (3) 'E ngofua ki he Minisita ke ne kaniseli hano vahe'i 'o ha 'ofisa tali fakatu'utamaki.

178. Vahe'i 'o e kau 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o

- (1) 'E ngofua ki he Talekita ke ne vahe'i ha kau ngaue ki he mo'ui ko ha kau 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o ki he ngaahi tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha 'o kapau ko kinautolu ko ha -
- (a) kau 'ofisa pe kau ngaue fakapule'anga; pe
- (b) ni'ihiki kehe kuo tu'utu'uni 'i ha tu'utu'uni.
- (2) Ko ha vahe'i kuo fakahoko 'o fakatatau ki he kupusi'i (1) 'e ngofua ke fakahoko ia kimu'a, lolotonga pe hili hano fakaha 'o ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui.
- (3) 'E ngofua ke vahe'i 'e he Talekita ha toketa pe ha taha ngaue ki he mo'ui ke hoko ko ha 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o 'o kapau 'e pehee 'e he Talekita 'oku ma'u 'e he toketa ko ia 'a e taukei fe'unga mo e potu'i ngaue ke ne hoko ko ha 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o.
- (4) 'E ngofua ki he Talekita ke ne tu'utu'uni ke kaniseli hano vahe'i 'o ha 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o.

179. Ngaahi tu'unga ki hono fokotu'u

- (1) 'Oku ma'u 'e ha 'ofisa tali fakatu'utamaki 'a e lakanga 'i he ngaahi tu'unga kuo fakaha 'i he tohi fakalao na'e vahe'i 'aki.
- (2) Kuo pau ki he Talekita, 'i he vave taha 'e ala lava hili pe hono fokotu'u 'o ha taha ke hoko ko ha 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o, ke ne 'oange ki he taha kuo fokotu'u ha tatau 'o hono vahe'i ia.

180. Ngaahi mafai 'o e kau 'ofisa tali fakatu'utamaki fakavavevave

Fekau'aki mo ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha 'oku ma'u 'e ha 'ofisa tali fakatu'utamaki 'a e ngaahi mafai 'oku ha 'i he kupu 181 ki he 185 pea 'ikai ngata ai ka 'oku ma'u foko 'e ha 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o 'a e ngaahi mafai kuo fakaha 'i he 189 ki he 198.

181. Ngaahi mafai 'i he taimi fakatu'utamaki

- (1) 'E ngofua ki ha 'ofisa tali fakatu'utamaki 'oku ne tali ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha ke ne fakahoko 'a e ngaahi me'a ni 'a ia kuo tui fakapotopoto 'a e 'ofisa tali fakatu'utamaki 'oku fiema'u ke tali 'aki 'a e tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha -
- (a) tapui ha taha mei he'ene hu mai ki Tonga;
- (b) fekau'i ha taha ke 'oua 'e hu pe 'oua 'e nofo 'i ha feitu'u;
- (c) fekau'i ha taha 'oku mavahe mei ha feitu'u ke ne fakahoko ha ngaahi sivi mo'ui lelei;
- (d) fekau'i ha taha ke 'oua te ne toe ngaue'aki ha feitu'u ki ha fa'ahinga taumu'a 'e fakaha;

- (3) 'Oku kamata ngaue'aki ha tu'utu'uni ki he tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui 'i hono fakaha 'e he Minisita 'aki ha tu'utu'uni tohi kuo fakamo'oni hingoa ki ai.

165. Kanotohi 'o e tu'utu'uni ki he tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui

Kuo pau ke fakaha 'i he tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e -

- (a) natula 'o e tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui ko ia;
- (b) 'elia 'oku fekau'aki mo e tu'utu'uni ki he 'elia tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui;
- (c) fuolua 'o e tu'utu'uni; mo e
- (d) ngaahi tu'unga felave'i mo hono fakahoko 'o ha tali ki he tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai kuo fakaha.

166. Pulusi 'o e fakaha

Kuo pau ke pulusi 'e he Minisita ha tu'utu'uni tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai 'i he vave taha 'e ala lava hili hono fakaha -

- (a) 'i ha fanongonongo kasete; mo e
- (b) pepa ongoongo, letio pe televisone 'i he feitu'u tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui.

167. Fakaloloa 'o ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha

- (1) 'E ngofua ke fakaloloa 'a e vaha'a taimi 'o ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha 'i ha tu'utu'uni.
- (2) Kuo pau ki ha tu'utu'uni 'oku fakahoko 'i he kupu ni ke -
- (a) kamata ngaue'aki 'i he 'aho na'e fakahoko ai;
- (b) fakaha 'a e vaha'a taimi 'a ia 'oku fakaloloa ki ai 'a e tu'utu'uni ki he tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui; pea
- (c) ke 'osi 'a hono taimi 'aonga 'i he vaha'a taimi na'e fakaha tukukehe 'o kapau 'e fakapekia ki mu'a 'i ai.

168. Loloa 'o e tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha

Kuo pau ki ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha ke-

- (a) kamata ngaue'aki ia 'i he taimi 'e fakaha ai 'o fakatatau ki he kupu 166; pea
- (b) ngata hili ha mahina 'e tolu mei he 'aho na'e fakaha ai tukukehe ka-
- (i) fakangata 'e he Minisita 'a e tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha 'o fakatatau ki he kupu 169;
- (ii) fakaloloa 'e ha tu'utu'uni, 'o fakatatau ki he kupu 167, 'a e vaha'a taimi 'o e tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha 'o laka hake 'i he vaha'a taimi mahina 'e tolu.

169. Fakangata 'a e tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha

Kuo pau ki he Minisita ke ne –

- (a) fakangata 'a e fakaha ki he tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai 'i he taimi pe ko ia 'oku ne fiemalie ai 'oku 'ikai toe fiema'u;
- (b) lekooti 'a e taimi mo e 'aho na'e fakangata ai 'a e tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha;
- (c) pulusi 'a e ngata 'o ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui 'i he taimi vave taha 'e ala lava hili pe hono fakangata –
  - (i) 'aki ha fanongonongo 'i he kasete; pea
  - (ii) 'i he pepa ongoongo, letio pe ko e televisone 'i he 'elia tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui.

170. Ngofua ke fakatonotonu 'a e tu'utu'uni ki he tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai

'E ngofua ki he Minisita ke fakatonotonu ha tu'utu'uni ki he tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai 'aki ha tu'utu'uni 'i ha tohi.

171. Fakaha 'o ha mahaki fanongonongo fakatu'utamaki

'E ngofua ki he Minisita ke ne, hili 'a hono fakakaukau'i 'a e kotoa 'o e ngaahi tafa'aki, fakaha –

- (a) 'oku lolotonga hoko ha mahaki fanongonongo fakatu'utamaki, 'o kapau –
  - (i) 'oku 'i ai ha mahaki fanongonongo fakatu'utamaki; pea
  - (ii) 'oku taau, fakatatau ki he natula 'o e tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha, ke fakaha ko ha mahaki fanongonongo 'oku pule'i ha mahaki fanongonongo fakatu'utamaki ki he taumu'a 'o e Lao ni; pea
- (b) ko e mahaki fanongonongo fakatu'utamaki ko ha mahaki fanongonongo 'oku pule'i 'aki ha fakaha tohi kuo fakamo'oni hingoa ki ai.

172. Fakaha 'o ha mahaki fanongonongo fakatu'utamaki

- (1) Kuo pau ke fakaha'i 'i ha fakaha 'o ha mahaki fanongonongo fakatu'utamaki-
  - (a) 'a e natula fakalukufua 'o e mahaki fanongonongo fakatu'utamaki 'o kau ai hono ngaahi faka'ilonga mo e ngaahi to'onga ha mai 'oku ala ha mai mei he mahaki ko ia;
  - (b) ha fa'ahinga lika fakafaito'o, fakasaienisi pe fakaesivi; mo e
  - (c) vaha'a taimi 'oku fakaha ai ko ha mahaki fanongonongo fakatu'utamaki ko e mahaki fanongonongo 'oku pule'i.

- (2) 'E ngofua ke hoko atu 'a e fakaha hili 'a e mahaki fanongonongo fakatu'utamaki.

173. Pulusi

Kuo pau ke pulusi 'e he Minisita ha fakaha 'o ha mahaki fanongonongo fakatu'utamaki 'i ha fanongonongo 'i he kasete 'i he vave taha 'e ala lava hili hono fakaha.

174. Loloa 'o ha fakaha 'o ha mahaki fanongonongo fakavavevave

'Oku kamata ngaue'aki 'a e fakaha 'o ha mahaki fanongonongo fakatu'utamaki 'i he taimi ko ia 'oku fakaha 'i he kupu 171 pea ngata hili 'a e mahina 'e 6 mei hono fakaha.

175. Fakatonotonu

'E ngofua ke fakatonotonu 'e he Minisita ha fakaha 'o ha mahaki fanongonongo fakatu'utamaki 'aki ha fakaha tohi.

Vahe 2 – Ngaahi fatongia mo e ngaahi ngafa 'i he hoko ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui**176. Ngaue fakataha**

- (1) Kuo pau ke fatongia'aki 'e he Talekita 'a hoko pule'i mo fakalele fakalukufua 'a e ngaue ki he fakatu'utamaki 'i hono fakaha 'o ha tu'unga fakatu'utamaki ki he kakai.
- (2) 'E ngofua ke fakahoko 'e he Talekita ha ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e ngaahi me'a 'oku hoko 'a ia ko e ngaahi mafai 'oku ma'u 'e he kau 'ofisa tali fakatu'utamaki 'i he Konga ni 'e ngofua ke fakahoko 'o fakatatau ki he ngaue 'a e kau 'ofisa tali fakatu'utamaki ki he fakaha 'o ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai.
- (3) Ko ha tu'utu'uni 'oku fakahoko 'i he kupu si'i (2) 'e malava pe 'o ngaue'aki fakalukufua pe fakangatanga ki ha kalasi 'o e kau 'ofisa tali fakatu'utamaki.

177. Vahe'i 'o e kau 'ofisa tali fakatu'utamaki

- (1) Ko e ni'ihi ko 'eni ko e kau 'ofisa tali fakatu'utamaki ia ki he ngaahi taumu'a 'o e Konga ni:
  - (a) kau 'ofisa fakamafai; pea
  - (b) ko e ni'ihi ko 'eni pe kalasi kakai ko 'eni kuo vahe'i 'e he Minisita-
    - (i) kau 'ofisa pe kau ngaue fakapule'anga;
    - (ii) kau Polisi; pe
    - (iii) kau memipa 'o e tau malu'i fonua.
- (2) Ko ha vahe'i kuo fakahoko 'o fakatatau ki he kupusi'i (1)(b) 'e ngofua ke fakahoko kimu'a pe hili hano fakaha 'o ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui.

- (e) 'ave ki loto pe ki he feitu'u ha ni'ihī, naunau mo e me'angaue 'e fakapotopoto hono fiema'u 'e he 'ofisa tali fakatu'utamaki ke fakahoko'aki 'a hono mafai 'i he Konga ni; mo
- (f) fiema'u ha taha 'i he feitu'u ke ne 'oatu ki he 'ofisa tali fakatu'utamaki ha tokoni 'oku fakapotopoto ke fakahoko'aki 'a e ngaahi mafai 'a e 'ofisa tali fakatu'utamaki 'a hono ngaahi mafai 'i he palakalafi (a) ki he (e).

186. 'Ikai ke tokoni ki ha 'ofisa tali fakatu'utamaki fakavavevave

Ko ha taha 'oku 'ikai ke ne faipau ki he kupu 185(f) 'oku ne fakahoko ha hia 'i he Lao ni.

Vahe 4 - Ngaahi Mafai Fakalahi 'o e Kau 'Ofisa Tali Fakatu'utamaki Fakafaito'o

187. Ngofua ke fakahoko 'e he 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o ha tu'utu'uni ke tauhi

- (1) 'Oku ngaue'aki 'a e kupu ni 'i he taimi 'e mahalo fakapotopoto ai ha 'ofisa tali fakatu'utamaki 'oku -
- (a) 'i ai ha taha 'i he 'elia tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui 'oku ne ma'u ha mahaki pe ha puke lahi; pea
- (b) hoko 'a e mahaki pe puke fakatu'utamaki, pe ko e mahaki pe puke fakatu'utamaki fakataha mo e to'onga mo'ui 'a e toko taha, ko ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai; pea
- (c) fiema'u ke tauhi 'a e taha ko ia kae lava 'o fakahoko lelei 'a e ngaue matatali 'o ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha.
- (2) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'e he 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o ke tauhi 'a e taha ko ia 'i ha feitu'u 'e fakaha 'e he 'ofisa 'i loto pe 'i tu'a 'i he 'elia tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui.
- (3) Kuo pau ke tohi 'a e tu'utu'uni ko ia pea ke ha ai 'a e ngaahi me'a ko 'eni -
- (a) ha fakamatala 'o e mahaki pe puke fakatu'utamaki ko ia 'oku puke ai 'a e taha ko ia;
- (b) 'a e feitu'u 'e tauhi ai 'a e taha ko ia;
- (c) kuo pau ki he toko taha -
- (i) kapau 'oku ne lolotonga 'i he feitu'u 'oku 'ai ke tauhi ai – ke ne nofo ai leva 'i he feitu'u ko ia; pe
- (ii) kapau ko e tokotaha 'oku 'ikai ke ne 'i he feitu'u 'oku 'ai ke tauhi ai – ke ne 'alu ki he feitu'u ko ia fakataha mo ha 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o pe ko ha taha kehe 'e tu'utu'uni 'e he 'ofisa;
- (d) 'a e taimi ke ngata ai 'a e tu'utu'uni tauhi.

- (e) fekau'i ha taha pe ko ha me'a uta'anga ke 'alu ki ha feitu'u 'e fakaha ki ha 'uhinga 'e fakaha, 'o kau ai kae 'ikai fakangatangata pe ki ha sivi fakafaito'o, huhu malu'i pe ko ha ngaahi ngaue kehe 'oku fiema'u ke fakasi'isi'i 'a e fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai;
- (f) fekau'i ha taha ke nofo ma'u 'i ha pe 'i loto 'i he feitu'u 'e fakaha;
- (g) fekau'i ha taha ke ne fakahoko ha ngaahi ngaue ke fakamavahe'i mei he taha ko ia ha me'a 'oku fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai, 'o hange, ko e kaukau soa;
- (h) tu'utu'uni ki hono fe'ave'aki 'o ha taha, monumanu, me'a uta'anga pe ha me'alele, ki loto, ki tu'a, pe 'alu takai ki he 'elia 'o e tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui;
- (i) tapui, fakangatangata pe hilifaki ha ngaahi tu'unga ki he fe'ave'aki 'o ha koloa pe ha me'a, monumanu pe ha sino 'o ha tangata ki loto pe ki tu'a mei ha 'elia tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui;
- (j) fekau'i ha taha ke ne tala hono hingoa mo e tu'asila nofo'anga 'o e taha;
- (k) fekau'i ha taha ke ne tali 'a e ngaahi fehu'i mei he 'ofisa tali fakatu'utamaki;
- (l) fufulu pe fakama'a siemu ha feitu'u, fa'unga pe ha me'a;
- (m) fakahoko ha founa ke ta'ota'ofi 'aki 'a e 'inisekite mo e manu maumau;
- (n) holoki ha ngaahi langa pe ha koloa kehe kuo fakahaa'i;
- (o) tukuma'u ha manu, me'a pe ha me'a 'i loto 'i he 'elia tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui;
- (p) fakamavahe'i ha monumanu, me'a (substance) pe ha me'a mei ha feitu'u;
- (q) faka'auha ha monumanu 'i ha feitu'u pe 'ave ha monumanu mei ha feitu'u ke faka'auha 'i ha feitu'u kehe;
- (r) faka'auha ha monumanu, me'a (substance) pe ha me'a 'i ha feitu'u, 'o hange, ko hono tanu 'o e monumanu, me'a (substance) pe me'a;
- (s) fakahoko ha ngaue fekau'aki mo ha koloa kau ai, 'o hange, ko hono fakangofua 'o e 'ofisa ke ne pule'i ha fale 'i he taumu'a ke matatali 'a e fakatu'utamaki;
- (t) fekau'i ha taha ke ne 'oatu ha tokoni 'oku fakapotopoto ki he 'ofisa tali fakatu'utamaki ke fakahoko'aki 'a e ngaahi mafai 'o e 'ofisa tali fakatu'utamaki 'i he kupu ni;
- (u) tapui pe hilifaki ha ngaahi tu'utu'uni ki he hu mai pe hu atu 'o e ngaahi me'a uta'anga mei Tonga;

- (v) fekau'i 'a e kau fakalele me'a uta'anga ke nau 'oatu ha fakamatala fekau'aki mo e lisi 'o e kau pasese mo e halanga vaka;
- (w) fekau'i 'a e kau fakalele 'o e me'a uta'anga ke 'oatu ha fakamo'oni 'o e ngaahi ngaue kuo fakahoko kimu'a pea tu'uta 'i Tonga ke ta'ofi 'a e ngaahi fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai;
- (x) fekau'i 'a e kau fakalele 'o e me'a uta'anga ke nau toe fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni pule'i kapau 'oku fiemalie 'a e 'ofisa 'i he ngaahi makatu'unga fakapotopoto na'e 'ikai lava 'e he ngaahi tu'utu'uni na'e fakahoko kimu'a pea hu mai ki Tonga 'o to'o kotoa 'a e ngaahi me'a 'oku ala fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai; pea
- (y) vahe'i 'a e ngaahi feitu'u hu mai 'a ia kuo pau ke ngaue'aki 'e he kau folau mo e ngaahi me'a uta'anga 'oku hu mai mo mavahe atu mei Tonga.
- (2) Kapau 'e 'ikai talangofua ha taha ki ha fekau pe ha tu'utu'uni 'i he kupusi'i (1), 'e ngofua ki ha 'ofisa tali fakatu'utamaki, fakataha mo ha tokoni mo e fakamalohi 'oku fiema'u, ke ne fakahoko ha ngaue ke fakamalohi'i 'a e fekau pe ko e tu'utu'uni.
- (3) Fekau'aki mo e kupusi'i (1) (j), 'e ngofua ke fekau'i 'e he 'ofisa tali fakatu'utamaki 'a e toko taha ke ne 'oatu ki he 'ofisa ha fakamo'oni 'o e tonu 'a e hingoa mo e tu'asila nofo'anga kuo fakaha kapau 'oku 'i ai ha mahamahalo fakapotopoto 'a e 'ofisa 'oku loi 'a e hingoa mo e tu'asila kuo fakaha.
- (4) Fekau'aki mo e kupusi'i (1)(u) 'e 'ikai ngofua ki ha tu'utu'uni ke ne-
- (a) tapui ha hu mai 'a ha me'a uta'anga kapau kuo 'osi fakahoko lelei 'a e ngaahi tu'utu'uni pule'i kuo fokotu'u mei he Kautaha Mo'ui 'a Mamani; pe
- (b) ta'ofi ha me'a uta'anga mei ha'ane tu'u 'i he 'uhinga ke 'utu, 'omai ha vai, me'akai mo e ha ngaahi 'oho lolotonga 'oku tokanga'i 'e ha 'ofisa tali fakatu'utamaki fakavavevave pea fakatatau ki ha ngaahi makatu'unga kuo hilifaki 'e he 'ofisa tali fakatu'utamaki fakavavevave 'o kau ai 'a e tu'unga 'a ia 'e 'ikai ngofua ki he me'a uta'anga ke ne fakaheka pe fakahifo ha kau folau pe fakaheka pe fakahifo ha uta pe ha me'a kehe; pe
- (c) ta'ofi 'a e ngaahi vaka mei he fou mai 'i he ngaahi tahi 'o Tonga ta'e tau ki ha taulanga pe ko e matafonua.
- (5) Kuo pau 'e 'ikai ke hilifaki 'e ha 'ofisa tali fakatu'utamaki ha mo'ua fakafo'ituitui koe'uhi ko ha me'a na'e fakahoko fakalao 'o fakatatau ki he ngaahi mafai kuo foaki 'e he kupu ni.

182. 'Ikai ke talangofua ki he fekau

Kuo pau ki ha taha kuo fakahoko ki ai ha fekau pe ko ha tu'utu'uni 'i he kupusi'i 181(1) ke ne talangofua ki he fekau pe ko e tu'utu'uni.

Vahe 3 – Hu ki ha Ngaahi Feitu'u

183. Hu ki he ngaahi feitu'u

- (1) 'E ngofua ki ha 'ofisa tali fakatu'utamaki ke ne hu ki ha feitu'u 'i he feitu'u tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui 'i ha fa'ahinga taimi pe kapau 'oku ngaue 'a e 'ofisa tali fakatu'utamaki ki hono tali ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui pea 'oku ne tui fakapotopoto 'oku matu'aki fiema'u ke hu ha 'ofisa tali fakatu'utamaki ki he feitu'u ko ia ke-
- (a) fakahaofi 'a e mo'ui 'a e tangata;
- (b) ta'ofi pe fakasi'isi'i 'a e ngaahi ola matu'aki kovi ki he mo'ui lelei 'a e tangata; pe
- (c) fakahoko he me'a ke fakafiemalie'i 'aki 'a e mamahi mo e ongoongosia.
- (2) 'E ngofua ke hu 'a e 'ofisa tali fakatu'utamaki ki he feitu'u 'aki ha tokoni, mo ngaue'aki ha fakamalohi 'oku fakapotopoto 'i he taimi ko ia.

184. Founga ki mu'a pea hu

- (1) Kuo pau ki he 'ofisa tali fakatu'utamaki, ki mu'a pea ne hu ki ha feitu'u ke tali ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui, ke ne fakahoko ha feinga fakapotopoto ke fakahoko 'a e ngaahi me'a ni -
- (a) tomu'a kole ha fakangofua mei he taha 'oku nofo ai pea toki hu;
- (b) fakaha ki he taha 'oku nofo ai kuo fakangofua 'a e 'ofisa tali fakatu'utamaki ke ne hu ki he feitu'u ko ia ke tali ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha ;
- (c) 'oatu ki he taha nofo 'i he feitu'u koia ha faingamalie ke ne fakangofua 'a e 'ofisa tali fakatu'utamaki ke hu atu 'i he vave taha ki he feitu'u ko ia 'ikai ngaue'aki ha fakamalohi.
- (2) Neongo 'a e kupusi'i (1), 'e ngofua ki he 'ofisa tali fakatu'utamaki ke ne hu atu ki ha feitu'u 'oku ne tui 'i he ngaahi makatu'unga fakapotopoto 'oku fiema'u ke ngaue fakavavevave ki he tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha.

185. Mafai fakalukufua hili 'a e hu ki he ngaahi feitu'u

'E ngofua ki ha 'ofisa tali fakatu'utamaki 'oku ne hu ki ha feitu'u ke matatali ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui kuo fakaha ke ne –

- (a) fekumi ha konga 'o e feitu'u;
- (b) vakai'i, fua, sivi, faitaa'i pe faitaa vitio ha konga 'o e feitu'u pe me'a 'i he feitu'u ko ia;
- (c) 'ave ha me'a pe sipinga 'o ha pe mei ha me'a mei he feitu'u;
- (d) hiki tatau ha tohi ngaue 'i he feitu'u pe 'ave ha tohi ngaue ki ha feitu'u kehe 'o hiki tatau ai;

Vahe 5 – Ngaahi me'a ke fakahoko lolotonga ha tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui

197. Fakamatala loi pe takihala

Kuo pau ke 'oua na'a 'oange 'e ha tokotaha ki ha 'ofisa tali fakatu'utamaki ha –

- (a) fakamatala 'oku ne 'ilo 'oku loi pe takihala 'i ha fa'ahinga fotunga pe ;
- (b) ha tohi ngaue 'oku 'i ai ha fakamatala 'oku 'ilo he tokotaha 'oku loi pe takihala 'i ha fa'ahinga fotunga pe

198. Fakafaingata'a'ia'i 'o e kau 'ofisa tali fakatu'utamaki fakavavevave

Kuo pau 'e 'ikai ke fakafaingata'a'ia'i 'e ha taha ha 'ofisa tali fakatu'utamaki fakavavevave 'i he'ene fakahoko 'o ha mafai.

KONGA 12 - MO'UI MO E MALU 'I HE NGAUE'ANGA

199. Lesisita 'o e ngaahi feitu'u ngaue

- (1) Kuo pau ke lesisita fakata'u 'e he taha 'o'ona ha feitu'u ngaue'anga 'oku fakangaue' ai ai ha toko 5 pe lahi hake 'a e ngaue'anga ko ia 'i he Potungaue.
- (2) Ka maumau'i 'e ha taha 'o'ona 'a e kupu ni kuo pau ke halaia ki he hia.

200. Lesisita 'o ha founga ngaue fakatu'utamaki

- (1) Kuo pau ke lesisita 'e he taha 'oku 'o'ona ha feitu'u ngaue 'oku toko si'i hifo 'i he toko 5 'ene kau ngaue 'a e feitu'u ngaue ko ia 'i he Potungaue kapau 'oku fakahoko ai ha fa'ahinga ngaue 'oku fakatu'utamaki pe ngalingali 'e fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kau ngaue pe ha taha kehe.
- (2) Ka maumau'i 'e ha taha 'o'ona 'a e kupu ni kuo pau ke halaia ki he hia.

201. Fakaha 'a e mate

- (1) Ka 'i ai ha mate 'oku hoko 'i ha feitu'u ngaue kuo pau ke fakaha ia 'i he vave taha ki he Minisita 'e he pule pe taha 'oku 'o'ona 'a e feitu'u ngaue ko ia.
- (2) Ka maumau'i 'e ha taha 'o'ona 'a e kupu ni kuo pau ke halaia ki he hia.

202. Fakaha 'o ha lavea lahi

- (1) Ka hoko ha lavea lahi ki ha taha 'i he feitu'u 'oku ngaue ai pea hoko ai ke nofo ia mei he ngaue 'i ha taimi 'oku lahi hake 'i he 'aho 'e 5 kuo pau ke fakaha ia 'i he vave taha 'e ala lava ki he Minisita 'e he pule pe taha 'oku 'o'ona 'a e feitu'u ngaue ko ia.
- (2) Ka maumau'i 'e ha taha 'o'ona 'a e kupu ni kuo pau ke halaia ki he hia.

188. Loloa 'o e tu'utu'uni

'Oku ngata ha tu'utu'uni tauhi 'e fakahoko 'e ha 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o –

- (a) hili 'a e houa 'e 96 mei he taimi na'e fakahoko ai ki he taha 'a ia 'oku taumu'a ki ai 'a e tu'utu'uni; pe
- (b) kapau 'oku fakaha 'i he tu'utu'uni ha vaha'a taimi toe nounou ange, 'i he hili 'a e vaha'a taimi nounou ko ia,

tukukehe kapau 'e fakahoko ha tohi kole ki he Fakamaau'anga ke fakaloloa 'i he kupu 193 kihe 195.

189. Fakamamafa'i 'a hono fakahoko 'o e Tu'utu'uni

- (1) 'E ngofua ke fakamamafai 'a hono fakahoko 'o ha tu'utu'uni 'e he 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o pe ko ha tokotaha 'e vahe'i 'e he 'ofisa.
- (2) Ko e 'ofisa pe taha kuo tu'utu'uni kuo pau -
  - (a) ke ne 'oange ki he taha ke tauhi ha tatau 'o e tu'utu'uni tauhi pea ke ne fakamatala'i, fakalukufua, ki he taha ko ia 'a e 'uhinga mo e 'aonga 'o e tu'utu'uni; pe
  - (b) kapau 'oku 'ikai ke lava ke 'oatu ha tohi tu'utu'uni tauhi ki he taha ko ia kimu'a pea tauhi 'a e taha ko ia – ke ne fakamatala'i fakaikiiki 'a e 'uhinga mo e 'aonga 'o e tu'utu'uni ki he taha ko ia.
- (3) Kuo pau ki he tu'utu'uni tauhi 'i he kupu si'i (2)(b) ke ne ma'u 'a e ngaue tatau mo e tu'utu'uni 'i ha tohi ka kuo pau ki he 'ofisa pe tokotaha kuo tu'utu'uni 'e he 'ofisa ke ne 'oatu 'a e tu'utu'uni 'i he tohi ki he tokotaha ke tauhi 'i he vave taha fakapotopoto 'e ala lava hili 'a hono tauhi 'a e tokotaha ko ia.
- (4) Ko ha tokotaha 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha tu'utu'uni tauhi 'oku ne fakahoko ha hia 'i he Lao ni.
- (5) 'E ngofua ke fakahoko 'e he 'ofisa pe ha taha 'a e tu'utu'uni tauhi 'aki 'a e tokoni, mo e fakamalohi 'e fakapotopoto 'i he taimi ko ia.

190. Ke 'oange he faingamalie ke talangofua 'iate ia pe ki he tu'utu'uni

Kimu'a pea fakahoko ha tu'utu'uni tauhi ki ha taha, kuo pau ki he 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o pe ha taha kuo tu'utu'uni 'e he 'ofisa ke ne 'oange ha faingamalie ki he taha ko ia ke ne talangofua 'iate ia pe ki he tu'utu'uni.

191. Sivi mo e faito'o

- (1) 'I he vave taha 'e ala lava hili 'a hono tauhi ha taha, kuo pau ke kole 'e he 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o ke sivi 'a e taha ko ia ke-

- (a) tokoni ki hono fakapapau'i pe 'oku ma'u pe ala ma'u 'e he taha ko ia ha mahaki pe puke fakatu'utamaki koe'uhi ke lava 'o faito'o 'a e mahaki pe puke 'o e taha ko ia; pea
  - (b) fakapapau'i pe 'e hoko 'a e taha ko ia ko ha fakatu'utamaki lahi ki he mo'ui lelei 'a e kakai.
- (2) 'I he'ene kole ke sivi ha taha,kuo pau ki he 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o ke ne -
- (a) fakamatala'i ki he taha ko ia fekau'aki mo e sivi 'e fakahoko 'i he founga 'e mahino ngofua ki he taha ko ia; pea
  - (b) tala ki he taha ko ia 'e ngofua ke ne fakafisi ke sivi ia.
- (3) 'E ngofua ke fakahoko ha sivi 'o e tokotaha 'e he 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o pe ha toketa 'e fili 'e he taha ko ia.
- (4) Kuo pau ke 'oange ki he tokotaha ko ia 'a e faingamalie ke ma'u ha faito'o 'o kau ai hano faito'o 'e ha toketa kuo fili 'e he taha ko ia.

192. Faka'ata 'a e tokotaha na'e tauhi

Kuo pau ke faka'ataa ha taha kuo tauhi 'i he Konga ni kimu'a 'i he taimi ngata 'a e tu'utu'uni 'o kapau -

- (a) 'oku fiemalie 'a e 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o 'oku 'ikai ke kei hoko 'a e toko taha ko ha fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai; pe
- (b) na'e sivi 'a e tokotaha ko ia 'e ha toketa na'a ne fili pea 'oku fakatou fiemalie 'a e toketa mo e 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o 'oku 'ikai ke kei hoko 'a e taha ko ia ko ha fakatu'utamaki lahi ki he mo'ui lelei 'a e kakai.

193. Tohi kole ke fakaloloa 'a e tu'utu'uni

- (1) 'E ngofua ke kole 'a e 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o pe ko e Talekita ki he Fakamaau'anga Lahi ke fakaloloa 'a e tu'utu'uni tauhi 'o kapau 'oku ne fiemalie, hili hono fakakaukau'i 'a e ngaahi me'a 'oku ha 'i he kupu 187(1), 'oku fiema'u ke hokohoko atu hono tauhi ha taha hili 'a e taimi ngata 'a e tu'utu'uni tauhi.
- (2) Kuo pau ke fakahoko 'a e tohi kole kimu'a 'i he taimi ngata 'a e tu'utu'uni tauhi.
- (3) Kuo pau ki he 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o pe ko e Talekita ke ne 'oange ki he taha 'oku tauhi ha tatau 'o e kole.
- (4) Kuo pau 'e 'ikai kau atu 'a e taha kuo tauhi ki he tala 'o e tu'utu'uni fekau'aki mo e kole ka 'e ngofua ke ne fakahingoa ha taha ke ne fakafongai 'a e taha kuo tauhi 'i he tala tu'utu'uni.

194. Fakakaukau'i 'o e kole

- (1) 'E ngofua ki he Fakamaau'anga Lahi ke ne fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ko ia 'oku ne fakakaukau 'oku totonu ke tu'utu'uni'aki ki he tohi kole.
- (2) 'O kapau na'e 'ikai ke tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga ki he tohi kole kimu'a 'a e ngata 'a e tu'utu'uni tauhi, 'oku kei hokohoko atu pe 'a e tu'utu'uni tauhi kae 'oua ke fakahoko ha tu'utu'uni ki he kole.

195. Ngaahi fatongia 'o e 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o fekau'aki mo ha taha kuo tauhi

Kuo pau ki ha 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o -

- (a) 'i he vave taha 'o fakatatau ki he ngaahi me'a 'oku hoko, ke ne fakaha ki he taha kuo tauhi -
  - (i) 'oku ngofua ke ne kole ki he Fakamaau'anga Lahi ki ha tu'utu'uni ke fakangata hono tauhi pea mo e founga ke fakahoko'aki 'e he tokotaha ko ia 'ene kole; mo e
  - (ii) 'a e totonu 'a e tokotaha ko ia ke ne kumi fale'i ki ha fakafongia lao pe ha taha kehe te ne fili pe 'e ia; pea
  - (iii) kapau, 'e tauhi 'a e tokotaha ko ia 'o laka hake 'i he houa 'e 96, kuo pau ke kole 'a e 'ofisa tali fakatu'utamaki fakafaito'o ki he Fakamaau'anga ke fakaloloa 'a e tu'utu'uni tauhi; pea
- (b) fakaha ki he kainga ofi 'o e taha kuo tauhi pe ko ha taha kehe kuo fili 'e he taha ko ia -
  - (i) 'oku tauhi 'a e tokotaha ko ia 'o fakatatau ki he Konga ni mo e feitu'u 'oku tauhi ai 'a e taha ko ia; mo e
  - (ii) ngaahi me'a 'oku ha 'i he palakalafi (a); mo e
  - (iii) founga ke ma'u 'aki ha fakamatala fekau'aki mo e taha 'oku tauhi, kau ai 'a e taha ke fetu'utaki ki ai ke ma'u mei ai 'a e fakamatala ko ia; pea
- (c) 'i he vave taha 'oku fakapotopoto ke ne 'oatu ki he taha kuo tauhi ha faingamalie ke fetu'utaki mo ha ni'ihii 'oku fiema'u 'e he taha kuo tauhi ke fetu'utaki mo ia.

196. Kole ki he Fakamaau'anga Lahi ha tu'utu'uni fakangata 'o e tauhi

- (1) 'E ngofua ki ha tokotaha kuo tauhi 'i ha tu'utu'uni tauhi ke ne tohi kole ki he Fakamaau'anga Lahi ki ha tu'utu'uni ke fakangata 'a hono tauhi.
- (2) Kuo pau ki he Fakamaau'anga ke ne fakahoko ha tu'utu'uni ke fakangata'a hono tauhi 'o ha tokotaha 'o kapau 'oku ne fiemalie ko hono hokohoko atu 'a hono tauhi 'o e tokotaha ko ia 'oku 'ikai ke fiema'u ia ki hono matatali lelei 'a e tu'unga fakatu'utamaki ki he mo'ui.

- (b) ke ne fakaha 'a e ngaahi sitepu 'e fakahoko.
- (3) Kapau ko e 'ofisa fakamafai –
- (a) 'oku 'ikai ke ne lava ke ma'u 'a e taha 'oku nofo 'i ai pe taha 'o'ona hili 'ene feinga fakapotopoto ke ma'u ia, 'e ngofua ke hu 'a e 'ofisa fakamafai ki he feitu'u ko ia;
- (b) 'oku ne hu ki he feitu'u hili 'a e 'ikai lava ke ne ma'u ha taha 'oku nofo 'i ai, kuo pau ke tuku ai 'e he 'ofisa fakamafai ha ki'i tohi 'i ha feitu'u 'e 'ilo ngofua pea 'i he founa 'e 'ikai pulia 'o ha ai 'a e 'aho, taimi mo e taumu'a 'o e hu.
- (4) 'I hono fakahoko ha mafai 'i he kupu 207, 208 pe 209, kuo pau ke fakahoko 'e he 'ofisa fakamafai 'a e ngaahi sitepu fakapotopoto kotoa pe 'oua 'e hoko ha fakafaingata'a'ia.

212. Kole ki ha tohi kumi

'E ngofua ke kole 'e ha 'ofisa fakamafai ha tohi kumi ki ha fakamaau polisi.

213. Foaki 'o e tohi kumi

- (1) 'E ngofua ke foaki 'e he fakamaau polisi ha tohi kumi kapau pe 'oku ne fiemalie 'oku 'i ai-
- (a) ha me'a pau pe ha fa'ahinga ngaue 'e lava ke hoko ko ha fakamo'oni 'o ha 'i he Lao ni;
- (b) ha fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai 'i he feitu'u ko ia.
- (2) Kuo pau ke fakaha 'i he tohi kumi kuo foaki 'i he kupusi'i (1) -
- (a) 'a e feitu'u 'oku kau ki ai 'a e tohi kumi;
- (b) 'e ngofua ki ha 'ofisa fakamafai kuo fakaha, 'aki ha tokoni mo ha fakamalohi fakapotopoto –
- (c) hu ki he feitu'u ko ia pe ki ha feitu'u kehe 'oku malava ke hu mei ai ki he feitu'u ko ia; pea
- (d) ngaue'aki 'a e ngaahi mafai 'o e 'ofisa fakamafai 'i he Konga ni; mo e
- (e) ngaahi fakaikiiki 'o e hia pe ko e fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai 'oku pehe 'e he fakamaau polisi 'oku fe'unga 'i he ngaahi me'a 'oku hoko;
- (f) hingoa 'o e taha 'oku mahalo'i na'a ne fakahoko 'a e hia pe 'a ia na'a ne fakatupu 'a e fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai pe na'a ne fakangofua ke hokohoko atu 'a e fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai, tukukehe kapau 'oku 'ikai 'ilo'i 'a e hingoa pe 'oku pehee 'e he fakamaau polisi 'oku 'ikai taau ke fakaha 'a e hingoa 'o e taha ko ia;

203. 'A'ahi 'a e 'ofisa fakamafai

'I he'ene ngaahi 'a'ahi ki he ngaahi feitu'u ngaue kuo pau ke fakatokanga'i makehe 'e he 'ofisa fakamafai 'a e ngaahi me'a ko 'eni:

- (a) ko e fu'u tokolahi 'o e kakai 'oku 'i ai;
- (b) pe 'oku fe'unga 'a e ngaahi fakamanava 'ea lelei, kau ai 'a e fakamanava ke tukuange ki tu'a 'a e koku mei ha fa'ahinga ngaue fakatu'utamaki;
- (c) maama, fakanatula mo fa'u 'e he tangata;
- (d) 'a e kalasi 'o e falemalolo 'oku ngaue'aki pea mo lahi fe'unga 'o fakatatau ki he tokolahi 'o e kau ngaue;
- (e) 'a e kalasi 'o e me'a fai'anga fufulu 'oku ngaue'aki 'e he kau ngaue pea mo lahi fe'unga 'o fakatatau ki honau tokolahi;
- (f) ngaahi naunau ta'utu'anga;
- (g) ngaahi naunau 'uluaki tokoni mo e tokolahi 'o e kau ngaue na'a nau ako ki he 'uluaki tokoni;
- (h) tauhi mo tokanga'i lelei 'a e ngaahi lekooti mo'ui lelei 'a e kau ngaue kotoa;
- (i) ko e malu ha fa'ahinga ngaue fakatu'utamaki pe ko ha misini fakatu'utamaki 'oku ngaue'aki;
- (j) ko hono faka'auha 'i he founa malu ha veve fakatu'utamaki pe kona;
- (k) fakapapau'i kapau 'oku fiema'u ha ngaahi ngaue ke malu'i 'a e mo'ui 'a e kau ngaue, 'e malava 'o fakahoko lelei ia, ke faka'aonga'i pea ke tauhi ma'u foki; mo e
- (l) ako ki he malu'i 'o e mo'ui.

204. Ngaahi fakatu'utamaki ki he kakai kehe

Kuo pau ke fakapapau'i 'e he 'ofisa fakamafai 'oku 'ikai ke mama kitu'a ha ngaahi me'a fakatu'utamaki mei he ngaahi feitu'u ngaue 'a ia 'oku fakakina pe fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai kehe 'oku nau nofo pe ngaue 'i he feitu'u ngaue ko ia.

205. Fakaha 'o e ngaahi mahaki fakangaue'anga

- (1) 'E ngofua ke fekau 'e he Minisita 'i he tu'utu'uni ke fakahaa'i 'e he taha pule pe taha 'a'ana ha feitu'u ngaue'anga ki he Talekita Mo'ui ha ngaahi mahaki fakangaue pau fekau'aki mo e ngaue'anga ko ia.
- (2) Ka 'i ai ha taha 'oku ne maumau'i 'a e kupu ni kuo pau ke halai ia ki ha hia.

KONGA 13- MUIMUI MO FAKAHOKO**Vahe I - Ngaahi mafai 'o e kau 'ofisa fakamafai****206. Ngaahi mafai fakalukufua ke hu**

- (1) 'E ngofua ke hu ha 'ofisa fakamafai ki ha feitu'u kapau -
- kapau 'oku loto 'a e taha nofo 'i ai ki he hu ko ia; pe
  - ko e feitu'u fakapule'anga pea 'oku fai 'a e hu 'i he taimi 'oku 'ataa ai ki he kakai; pe
  - 'oku fakamafai' 'a e hu 'aki ha tohi fakamafai; pe
  - 'oku fai 'a e hu 'o fakatatau ki he kupu 207, 208 pe 209.
- (2) 'I he taumu'a ke kole ki ha taha 'oku nofo 'i ha feitu'u ke ne tali ha hu, 'e ngofua ki ha 'ofisa fakamafai, ta'e tomu'a loto ki ai 'a e taha nofo 'i ai, 'i ai tu'utu'uni fakahoko pe ha tohi fakamafai-
- ke ne hu ki he kelekele takatakai ki he feitu'u ko ia pea mo e ofi 'oku fakapotopoto ke fetu'utaki mo e taha 'oku nofo 'i ai; pe
  - ke ne hu ki he konga 'o e feitu'u 'a ia 'oku pehee 'e he 'ofisa fakamafai 'oku fa'a faka'ataa ke hu ki ai 'a e kakai 'i ha'anau fiema'u ke fetu'utaki mo e taha 'oku nofo 'i ai.

207. Mafai ke hu ki ha feitu'u ke fakapapau'i pe 'oku 'i ai ha fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai

'E ngofua ki ha 'ofisa fakamafai, kapau 'oku ne tui fakapotopoto 'oku 'i ai ha fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai 'i ha feitu'u, ke ne hu ki he feitu'u ko ia ke kumi pe 'oku 'i ai ha fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai 'i he feitu'u ko ia.

208. Mafai ke hu ke vakai'i pe 'oku muimui pau ki ha tu'utu'uni ki he mo'ui lelei

'Oku ngofua ki ha 'ofisa fakamafai, kapau kuo 'oatu ki ha taha ha tu'utu'uni ki he mo'ui lelei 'a e kakai fekau'aki mo ha fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai 'i ha feitu'u, 'i he ngaahi taimi fakapotopoto, ke ne hu ki he feitu'u ko ia ke fakapapau'i pe 'oku fai ha muimui pau ki he tu'utu'uni ko ia.

209. Mafai ke fakahoko ha ngaahi sitepu kapau 'oku 'ikai muimui ki he tu'utu'uni ki he mo'ui lelei 'a e kakai.

'E ngofua ki he Talekita, 'i ha ngaahi taimi fakapotopoto, ke ne hu ki ha feitu'u ke fakahoko 'a e ngaahi sitepu 'oku ha 'i he tu'utu'uni, kapau-

- kapau kuo 'oatu ki ha taha ha tu'utu'uni ki he mo'ui lelei 'a e kakai fekau'aki mo ha fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai 'i ha feitu'u; pea

- kapau 'oku fiema'u 'e he tu'utu'uni ki he mo'ui lelei 'a e kakai 'a e taha ko ia ke ne fakahoko ha ngaahi sitepu 'i he feitu'u ko ia ke fakamavahe'i pe ke fakasi'isi'i 'a e fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai mei ha fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai, pe ke ta'ofi 'a e fakatu'utamaki ki he mo'ui lelei 'a e kakai mei ha'ane toe hoko; pea
- kuo 'ikai ke fakahoko 'e he taha ko ia 'a e ngaahi sitepu 'oku fiema'u 'e he tu'utu'uni..

Vahe 2 – Founga 'o e Hu**210. Hu loto ki ai**

- 'E ngofua ke hu ha 'ofisa fakamafai ki ha feitu'u 'okapau 'e loto ki ai 'a e taha 'oku nofo 'i ai 'i he tohi kapau 'oku ne fakaha ki he taha nofo 'i ai –
  - 'a e taumu'a 'o e hu; pea
  - 'oku 'ikai fiema'u ke loto ki ai 'a e taha 'oku nofo 'i ai.
- Kuo pau ke ha 'i he tohi 'o e loto ki ai -
  - kuo 'osi fakaha ki he taha 'oku nofo ai-
    - 'a e 'uhinga 'o e hu;
    - 'oku 'ikai fiema'u ke loto ki ai 'a e taha 'oku nofo 'i ai; pea
  - 'oku fakangofua 'e he taha 'oku nofo ai ke hu 'a e 'ofisa fakamafai ki he feitu'u ko ia; mo e
  - taimi mo e 'aho.
- Kuo pau ke 'oange 'e he 'ofisa fakamafai ha tatau 'o e tohi 'o e loto ki ai ki he taha 'oku nofo 'i ai kapau kuo ne loto ki ai.

211. Hu ki ha feitu'u 'o fakatatau ki he kupu 207, 208 pe 209.

- Kuo pau ki he 'ofisa fakamafai –
  - kimu'a pea ne hu ki ha feitu'u 'o fakatatau ki he kupu 207, 208 pe 209, ke ne feinga fakapotopoto ke ma'u 'a e taha 'oku nofo 'i ai pea ke ne loto ki he hu.
  - ke 'oua te ne hu kapau 'oku 'ikai ke loto 'a e taha nofo 'i ai pe taha 'oku 'o'ona ke hu.
- Kuo pau ki he Talekita –
  - ke ne 'oatu ki he taha 'oku nofo ai pe taha 'oku 'o'ona 'a e feitu'u ha fanongonongo fakapotopoto 'oku teu ke hu 'a e Talekita 'o fou 'i he'ene kau ngaue pe kau fakafofonga, ki he feitu'u ko ia 'o fakatatau ki he kupu 209 ke fakahoko ha ngaahi sitepu 'oku fiema'u 'e he tu'utu'uni ki he mo'ui lelei 'a e kakai, pea

- (2) 'I hono ngaue'aki ha mafai 'i he kupu ni, kuo pau ke fakahoko 'e he 'ofisa fakamafai 'a e ngaahi sitepu fakapotopoto kotoa pe ke ta'ofi ha fakafaingata'a'ia.

221 Totongi fakafoki 'a e ngaahi fakamole ki he fakahoko 'o e ngaahi sitepu

- (1) 'E ngofua ke tanaki 'e he Talekita 'a e ngaahi fakamole fakapotopoto kuo fakahoko 'e he Talekita 'i he fakahoko hono ngaahi mafai 'i he kupu 209 pe 220 ke hoko ko e mo'ua ia ke totongi ki he Kalauni 'e he taha 'oku ha hono hingoa 'i he tu'utu'uni ki he mo'ui lelei 'a e kakai pe ko e tohi fakamafai.
- (2) 'I he kupusi'i (1), 'oku totonu ke totongi 'a e pa'anga 'i lotu 'aho 'e 30 hili 'a e 'oatu 'e he Talekita 'a e ngaahi fakaikiiki 'o e ngaahi fakamole ki he taha ko ia.

222. Tauhi malu 'a e ngaahi me'a kuo puke

Kapau 'oku puke 'e he 'ofisa fakamafai ha me'a 'i he Konga ni, 'e ngofua –

- (a) ke ne 'ave 'a e me'a ko ia mei he feitu'u na'e puke ai; pe
- (b) tuku 'a e me'a 'i he feitu'u na'e puke ai, kae fakahoko ha ngaue fakapotopoto ke 'oua 'e a'u ki ai ha taha.

223. Ue'i 'o e ngaahi me'a kuo puke

Kapau kuo tapui 'e he 'ofisa fakamafai ke 'au ha taha ki ha me'a kuo puke 'i he kupu 222, kuo pau 'e 'ikai ke ue'i 'e ha taha 'a e me'a ko ia, pe ha me'a 'oku ne fakangatangata 'a e a'u ki he me'a ko ia, ta'e tomu'a fakamafai 'e he 'ofisa.

224. Ngaahi mafai ke tokoni'i hono puke

- (1) 'E ngofua ke fekau'i 'e he 'ofisa fakamafai 'a e taha 'oku ne pule'i ha me'a 'e puke -
- (a) ke ne 'ave ia ki ha feitu'u 'e fakaha 'i ha taimi fakapotopoto 'e fakaha; pea
- (b) kapau 'oku fiema'u, ke ne kei pule'i 'a e me'a ko ia 'i he feitu'u kuo fakaha ki ha vaha'a taimi fakapotopoto.
- (2) Ko e fekau ko ia -
- (a) kuo pau ke fai 'i he fanongonongo tohi; pe
- (b) kapau 'oku 'i ai ha 'uhinga 'oku 'ikai lava 'o 'oatu ha fakanongonongo 'i he tohi, 'e ngofua ke tala ngutu pe pea ke fakapapau'i 'aki ha fanongonongo tohi 'i he vave taha 'e ala lava.
- (3) 'E ngofua ke toe fai 'e he 'ofisa fakamafai ha toe fekau 'oku ne pehee 'oku fiema'u mo fakapotopoto.

- (g) kapau 'e ngaue'aki 'a e kupusi'i (1)(a), 'a e fakamo'oni 'e ala puke 'aki 'a e tohi puke;
- (h) pe 'oku ngofua ke ngaue'aki 'e he 'ofisa fakamafai 'a e ngaahi mafai 'i he Konga 12; pea
- (i) kapau 'oku ngofua ke ne ngaue'aki 'e he 'ofisa fakamafai 'a e ngaahi mafai 'i he Konga ni, 'a e tokotaha, kapau 'oku 'i ai, 'a ia te ne totongi 'a e ngaahi fakamole 'e fakahoko 'e he 'ofisa fakamafai 'i he fakahoko hono ngaahi mafai,;
- (j) 'a e ngaahi houa 'o e 'aho pe po'uli 'e ngofua ke fai ha hu ki he feitu'u ko ia; pea
- (k) tukukehe ka fakangofua 'e he tohi kumi ha toe-hu ki ha feitu'u 'oku ha 'i he kupusi'i (3), 'a e 'aho, 'i lotu 'i he 'aho 'e 14 mei hono foaiki 'o e tohi kumi, 'a ia 'e ngata ai 'a e tohi kumi ko ia.
- (3) Kapau 'oku fekau'aki 'a e tohi fakamafai mo ha fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai, 'e ngofua foki ke fakaha 'i he tohi fakamafai 'oku ngofua ke toe - hu 'a e 'ofisa fakamafai ki he ki he feitu'u ko ia ke fakapapau'i pe 'oku fai ha talangofua ki he tu'utu'uni ki he mo'ui lelei 'a e kakai 'a ia na'e foaki tupu mei he hu na'e fai ki he feitu'u ko ia 'e he 'ofisa fakamafai 'aki 'a e tohi fakamafai.
- (4) Kapau 'oku fakangofua 'e he tohi fakamafai 'a e toe-hu ki ha feitu'u 'oku ha 'i he kupusi'i (3), 'e ngata ia -
- (c) 'i he 'aho 'a ia ko e 'aho ia 'e 7 hili 'a e 'osi 'a e vaha'a taimi 'oku fakaha 'i he tu'utu'uni ki he mo'ui lelei 'a e kakai ke fakakato ai 'a e ngaahi sitepu 'oku fakaha 'i he tu'utu'uni; pe
- (b) kapau 'oku tuhu'i pau 'i he tohi kumi ha 'aho kimu'a ange, 'i he 'aho ko ia.

214. Ta'ekakato 'a e tohi fakamafai

'Oku 'ikai ke ta'e'aonga ha tohi fakamafai koe'uhi ko ha ta'ekakato 'a e tohi fakamafai, pe ko e ta'efakahoko 'a e Konga ni, tukukehe kapau 'oku uesia 'e he ta'ekakato ko ia 'a e tefito'i me'a mahu'inga 'i he tohi fakamafai.

215. Ngaahi tohi fakamafai – founa kimu'a pea toki hu

- (1) Ko ha 'ofisa fakamafai kuo fakahinga 'i ha tohi fakamafai ki ha feitu'u kuo foaki 'i he Konga ni ki he feitu'u ko ia 'o fakatatu ki he tohi fakamafai, kuo pau ke ne fakahoko 'e he 'ofisa fakamafai pe feinga fakapotopoto ke fakahoko 'a e ngaahi me'a ko 'eni, kimu'a pea ne hu ki he feitu'u ko ia -
- (a) fakaha hono hingoa ki ha taha 'oku 'i he feitu'u ko ia 'a ia ko ha taha 'oku nofo 'i he feitu'u ko ia 'aki 'ene 'oange ha tatau 'o e kaati faka'ilonga 'o e 'ofisa fakamafai pe ha tohi ngaue kehe 'oku ha ai hono fokotu'u;

- (b) 'oange ki he taha ko ia ha tatau 'o e tohi fakamafai;
  - (c) fakaha ki he tokotaha ko ia 'oku fakangofua 'e he tohi fakamafai 'a e 'ofisa fakamafai ke ne hu ki he feitu'u ko ia;
  - (d) ke ne 'oange ha faingamalie ki he taha ko ia ke ne fakangofua 'a e 'ofisa fakamafai ke ne hu leva 'i he vave taha ki he feitu'u ko ia ta'e te ne ngaue'aki ha fakamalohi;
- (2) Neongo 'a e kupusi'i (1), 'e ngofua ke hu 'a e 'ofisa fakamafai ki ha feitu'u, kapau 'oku ne tui 'oku fiema'u ke hu ki he feitu'u ko ia ke fakapapau'i 'oku 'oku fakahoko fakahoko lelei 'a e tohi fakamafai.

216. Ngaahi mafai fakalukufua hili 'a e hu ki he ngaahi feitu'u

'I he taumu'a ke muimui'i mo fakahoko 'a e Lao ni pe ke fakapapau'i pe 'oku 'i ai ha fakatu'utamaki ki he mo'ui 'a e kakai 'i he feitu'u ko ia, 'e ngofua ki he 'ofisa fakamafai –

- (a) ke ne fakahoko ha kumi 'i ha konga 'o e feitu'u ko ia;
- (b) sivi, fua, tesi'i, faitaa'i pe filimi'i ha konga 'o e feitu'u pe ha me'a 'i he feitu'u ko ia;
- (c) 'ave ha me'a, pe ha semipolo 'o ha me'a, mei he feitu'u ko ia ke 'analaiso pe tesi;
- (d) hiki tatau ha tohi ngaue 'i he feitu'u ko ia pe 'ave 'a e tohi ngaue ki ha feitu'u kehe ke hiki tatau ai;
- (e) 'ave ki loto pe ki he feitu'u ko ia ha kakai, me'angaue mo ha naunau 'oku fiema'u fakapotopoto 'e he 'ofisa fakamafai ki hono fakahoko 'o ha mafai 'i he Konga ko 'eni;
- (f) ke ne fekau'i ha taha 'i he feitu'u ko ia ke ne 'oange ha tokoni fakapotopoto ki he 'ofisa fakamafai ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi mafai 'o e 'ofisa fakamafai 'i he palakalafi (a) ki he (e) pea
- (g) ke ne fekau'i ha taha 'i he feitu'u ko ia ke ne tali ha ngaahi fehu'i ke tokoni'i 'a e 'ofisa fakamafai ke fakapapau'i 'oku fakahoko pe kuo fakahoko 'a e Lao ni pe 'oku 'i ai ha fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai 'i he feitu'u ko ia.

217. 'Ikai ke tokoni pe ta'etali ha ngaahi fehu'i

Ka 'i ai ha taha 'oku 'ikai ke ne talangofua ki ha fekau 'i he kupusi'i 216(f) pe (g) 'oku ne fakahoko ha hia 'i he Lao ni.

218. Puke ha fakamo'oni 'i ha feitu'u ala hu ki ai ta'e tomu'a loto ki ai pe 'aki ha tohi fakamafai

'E ngofua ki ha 'ofisa fakamafai 'oku ne hu fakalao ki ha feitu'u 'i he Konga ni ke ne puke ha me'a 'i he feitu'u ko ia kapau 'oku tui fakapotopoto 'a e 'ofisa fakamafai ko e fakamo'oni 'a e me'a ko ia ki ha hia 'i he Lao ni.

219. Puke ha fakamo'oni

- (1) 'Oku fakamafai'i ha 'ofisa fakamafai ke hu ki ha feitu'u -
  - (a) 'i he Konga 'aki pe 'a e loto ki ai 'a e taha 'oku nofo 'i ai pe ha tohi fakamafai; pea
  - (b) hili 'ene ma'u 'a e loto ki ai pe tohi fakamafai 'oku fiema'u.
- (2) Kapau 'oku hu 'a e 'ofisa fakamafai ki he feitu'u 'aki ha tohi fakamafai, 'oku ngaue'aki 'a e kupu ni kapau pe na'e foaki 'a e tohi fakamafai ko ia 'i he kupu 213(1)(a).
- (3) Kapau 'oku hu 'a e 'ofisa fakamafai ki he feitu'u ko ia 'i he loto ki ai 'a e taha 'oku nofo 'i ai, 'e ngofua ke puke 'e he 'ofisa fakamafai ha me'a 'i he feitu'u ko ia kapau –
  - (a) 'oku tui fakapotopoto 'a e 'ofisa fakamafai ko e fakamo'oni 'a e me'a ko ia ki ha hia 'i he Lao ni; pea
  - (b) ko e puke 'o e me'a ko ia 'oku tatau ia mo e taumu'a 'o e hu 'a ia na'e fakaha ki he taha 'oku nofo 'i ai 'i he taimi na'e kole ai meiate ia ha fakangofua.
- (4) Kapau 'oku hu 'a e 'ofisa fakamafai 'aki ha tohi fakamafai, 'e ngofua ke puke 'e he 'ofisa fakamafai 'a e fakamo'oni na'e foaki ki ai 'a e tohi fakamafai.
- (5) 'E ngofua foki ke puke 'e he 'ofisa fakamafai ha me'a kehe 'i he feitu'u ko ia kapau 'oku tui fakapotopoto 'a e 'ofisa fakamafai –
  - (a) ko e fakamo'oni 'a e me'a ko ia ki ha hia 'i he Lao ni; pea
  - (b) 'oku fiema'u ke puke ke 'oua 'e –
  - (c) pulia, mole pe faka'auha 'a e me'a ko ia; pe
  - (d) ke ngaue'aki ke hokohoko atu, pe toe fakahoko 'aki, 'a e hia.
- (6) 'E ngofua ke puke 'e he 'ofisa fakamafai ha me'a 'i he feitu'u ko ia kapau 'oku tui fakapotopoto 'a e 'ofisa fakamafai na'e tuki ngaue'aki 'a e me'a ko ia ke fakahoko ha hia 'i he Lao ni.

220. Mafai ke fakamavahe'i pe ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai

- (1) Ko ha 'ofisa 'oku ne hu ki ha feitu'u hili 'ene ma'u ha tohi fakamafai ke ne ngaue'aki ha ngaahi mafai 'i he Konga ni, 'e ngofua ke ne fakahoko ha ngaahi sitepu 'oku fiema'u 'i he taimi ko ia ke fakamavahe'i pe ke fakasi'isi'i 'a e fakatu'utamaki mei ha fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai 'a ia 'oku fakaha 'i he tohi fakamafai, pe ke ta'ofi 'a e toe hoko 'a e fakatu'utamaki kau ai hono puke 'o e me'a ko ia.

- (b) 'oku 'ikai fiema'u 'e he kupusi'i (1)(b) ke fai ha feinga kapau 'oku 'ikai fakapotopoto ke fai ha feinga ke fakafoki 'a e me'a ko ia ki he taha 'oku 'o'ona.

228. Fakafoki 'o e me'a kuo puke

Kuo pau ke fakafoki 'e he 'ofisa fakamafai ha me'a kuo puke ka 'oku te'eki mole ki he Kalauni, ki he taha 'oku 'o'ona -

- (a) kapau na'e puke 'i he kupu 218 pe 219-
- (i) 'i he 'osi 'a e mahina 'e 6; pe
- (ii) 'i he 'osi 'a e fakatonutonu fakalao mo ha tangi mei he fakatonutonu fakalao ko ia; kapau 'oku kamata 'i loto 'i he mahina 'e 6 ha fakatonutonu fakalao 'oku fekau'aki mo e me'a ko ia;
- (b) kapau 'oku pehee 'e he 'ofisa fakamafai 'oku 'ikai ke toe fiema'u ke kei hokohoko atu hono tauhi ke hoko koha fakamo'oni 'a e me'a koia; pe
- (c) ha me'a kuo puke 'i he kupu 220, kapau ko e me'a ko ia -
- (i) 'oku 'ikai kei hoko 'a e me'a ko ia ko ha fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai; pe
- (ii) 'oku 'ikai ke toe hoko ai ha fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai 'a ia na'e 'uhinga ai hono puke.

229. A'u ki he me'a kuo puke

- (1) Tukukehe ka kuo mole ki he Kalauni pe kuo 'osi fakafoki ha me'a na'e puke, kuo pau ke fakangofua 'e he 'ofisa fakamafai 'a e taha 'oku 'o'ona ke ne sivi ia pea, kapau ko ha tohi ngaue, ke ne hiki hano tatau.
- (2) 'Oku 'ikai ke ngaue'aki 'a e kupusi'i (1) kapau 'oku 'ikai malava pe 'ikai fakapotopoto ke fakangofua 'a e sivi pe hiki tatau.

230. Mafai ke fiema'u 'a e hingoa mo e tu'asila

- (1) 'E ngofua ke fekau 'e he 'ofisa fakamafai 'a e toko taha ke ne tala hono hingoa mo hono tu'asila nofo'anga kapau 'oku ne ma'u ha taha -
- (a) 'oku ne fakahoko ha hia 'i he Lao ni; pe
- (b) 'i ha 'ataakai 'oku ne tataki, pe 'oku ne ma'u ha fakamatala te ne tataki 'a e 'ofisa fakamafai ke ne mahalo'i fakapotopoto ko e taha ko ia-
- (i) na'a ne toki fakahoko ha hia 'i he Lao ni; pe
- (ii) 'oku ne kaunga ki hono fakahoko ha fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai.

- (2) 'E ngofua ke fekau 'e he 'ofisa fakamafai ki he toko taha ke ne 'oange 'a e fakamo'oni 'oku 'a e hingoa pe tu'asila kuo fakaha kapau 'oku mahalo fakapotopoto 'a e 'ofisa fakamafai 'oku loi 'a e hingoa mo e tu'asila kuo fakaha.
- (3) 'Oku 'ikai ke fakahoko 'e ha taha ha hia 'i he Lao ni kapau na'e fiema'u ke ne tala hono hingoa mo e tu'asila nofo'anga 'e ha 'ofisa fakamafai 'a ia na'a ne mahalo'i na'e fai 'e he taha ko ia ha hia 'i he Lao ni.

231. Mafai ke fekau'i ke 'omai ha ngaahi tohi ngaue

- (1) 'E ngofua ke fekau'i 'e ha 'ofisa fakamafai ha taha ke ne faka'ataa ke sivi 'e ha 'ofisa fakamafai, ke ne 'omai kihe 'ofisa fakamafai ke ne sivi, 'i ha taimi mo ha feitu'u fakapotopoto ha feitu'u kuo fakaha 'e he 'ofisa fakamafai ha tohi ngaue -
- (a) na'e 'oatu ki he taha ko ia 'i he Lao ni; pe
- (b) na'e fiema'u ke tauhi 'e he taha ko ia 'i he Lao ni.
- (2) 'E ngofua ke tauhi 'e he 'ofisa fakamafai 'a e tohi ko ia ke ne hiki tatau pea ke fakafoki ia ki he taha ko ia 'i he vave taha 'e ala lava hili hono hiki tatau.
- (3) 'E ngofua ke fekau'i 'e he 'ofisa fakamafai 'a e taha 'oku ne tauhi 'a e tohi ngaue ke ne fakamo'oni'i ko e tatau mo'oni ia 'o e tohi ngaue pe ko e me'a kuo tohi, kapau 'oku hiki tatau 'e he 'ofisa fakamafai 'a e tohi ngaue, pe ha me'a kuo tohi 'i he tohi ngaue,
- (4) Kapau 'oku 'i ai ha fekau ke fakamo'oni ha tohi ngaue 'e ha taha 'i he kupusi'i (3), 'e ngofua ke tauhi 'e he 'ofisa fakamafai 'a e tohi ngaue kae'oua ke talangofua 'a e taha ko ia ki he fekau.
- (5) Ko ha fekau 'i he kupusi'i (1) ko ha fekau ia ke 'omai 'a e tohi ngaue.

232. 'Ikai ke 'oatu ha tohi ngaue

Ko ha taha 'oku 'ikai ke ne talangofua ki ha fekau ke 'omai ha tohi ngaue kuo fai 'oku ne fakahoko ha hia 'i he Lao ni.

233. Fakamatala loi pe takihala

- (1) Ka 'i ai ha taha 'oku ne ha tala me'a ki he 'ofisa fakamafai 'oku ne 'ilo 'oku loi pe talihala 'i ha me'a mahu'inga 'oku ne fakahoko ha hia 'i he Lao ni.
- (2) Ka 'i ai ha taha 'oku ne 'ave ki ha 'ofisa fakamafai ha tohi ngaue 'oku ha ai ha fakamatala 'oku 'ilo 'e he taha ko ia 'oku loi pe takihala 'i ha me'a mahu'inga 'oku ne fakahoko ha hia 'i he Lao ni.

234. Ta'ofi ha me'alele

- (1) 'E ngofua ke ta'ofi 'e ha 'ofisa fakamafai ha me'alele kapau 'oku ne mahalo'i fakapotopoto -

- (d) ko ha 'ofisa fakamafai;
- (e) ko ha 'ofisa tali fakatu'utamaki fakavavevave; pe
- (f) ko ha taha pule 'i ha sekitoa fakapule'anga pe ha sevesi ki he mo'ui;
- (g) ko ha 'ofisa mo'ui kuo vahe'i;
- (h) ko ha taha ngaue 'i ha ngaue ki he mo'ui;
- (i) ko ha 'ofisa pe ha taha ngaue fakapule'anga;
- (j) ko ha taha 'oku ne ngaue 'i he fekau 'e ha taha makehe.

KONGA 14 – NGAHI FA'ITOKA

242. Ke taau 'a e taumu'a 'oku ngaue'aki ki ai 'a e kelekele

- (1) Kuo pau ke fakamo'oni 'a e Minisita 'i he tohi 'oku taau ha kelekele ke ngaue'aki ko ha fa'itoka.
- (2) Kuo pau 'e 'ikai ke ngaue'aki ha kelekele ko ha fa'itoka ta'e tomu'a foaki ki ai ha tohi fakamo'oni 'i he kupu ni. Ka kuo pau 'e 'ikai ke ngaue'aki 'a e kupu ni ki ha kelekele kuo 'osi vahe'i, fakaha fakalao pe toe ngaue'aki ko ha fa'itoka 'o fakatatau ki he Lao ki he Kelekele 'i he taimi 'e kamata ngaue'aki ai 'a e Lao ni.

243. Fakangatangata ki he ngaue'aki 'o e kelekele

Kuo pau ke tu'utu'uni 'e he Minisita -

- (a) ki he fua ofi taha 'o ha faitoka mei he feitu'u nofo'anga 'o e tangata;
- (b) ke tu'u 'a e fa'itoka 'i ha feitu'u 'e 'ikai ke ala fakatu'utamaki ki hono 'uli'i ha ma'u'anga vai;
- (c) ki he fua mamaha taha ki hono tanu 'o e ngaahi putu hili 'ene fakakaukau'i 'a e fa'ahinga kelekele 'oku tu'u ai 'a e fa'itoka, kimu'a pea ne toki foaki ha tohi fakamo'oni.

244. Mate mei ha mahaki pipihi

Kuo pau ke fale'i 'e he Minisita 'a e kainga 'o e pekia ki he ngaahi ngaue ke fakahoko ke ta'ofi 'a e mafola ha mahaki kapau na'e mate 'a e pekia mei ha mahaki fanongonongo pea 'i ha ngaahi me'a makehe, 'e fakahoko 'e he Potungae 'a e tanu 'o e putu.

245. Tanu 'i tahi

Kuo pau 'e 'ikai ke tanu ha taha 'i tahi kae'oua ke 'oatu 'e he Minisita ha ngofua makehe 'a ia kuo pau ke ne fekau ai ke fakahoko ha ngaahi ngaue ke fakapapu'i 'e 'ikai 'omai 'e he tahi 'a e sino 'o e pekia ki he fonua.

- (a) 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha tu'utu'uni fakahoko 'i he kupu 14 ;
- (b) 'oku 'ikai ke ne faipau ki he tu'utu'uni ha fekau 'i he kupu 104 ;
- (c) 'oku 'ikai ke ne faipau ki he fekau 'i he kupu 109;
- (d) 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha fiema'u 'i he kupu 115;
- (e) 'oku 'ikai ke ne faipau ki he kupu 116 ;
- (f) 'oku 'ikai ke ne faipau ki he kupu 118;
- (g) 'oku 'ikai ke ne fai ha tokoni fakapotopoto ki he 'ofisa fakamafai 'o fakatatau ki he kupu 126;
- (h) 'oku 'ikai ke ne fai ha fanongonongo ki he Talekita 'o maumau ai 'a e kupu 131;
- (i) 'oku 'ikai ke ne fai ha fanongonongo ki he Talekita 'o maumau ai 'a e kupu 133;
- (j) 'oku 'ikai ke ne fai ha fanongonongo ki he Talekita 'o maumau ai 'a e kupu 134;
- (k) 'oku 'ikai ke ne faipau ki he fiema'u fakamatala 'o e tu'asila 'o maumau ai 'a e kupu 141 ;
- (l) 'oku ne ue'i ha me'a kuo puke 'o maumau ai 'a e kupu 223; pea
- (m) 'oku ne 'oatu ha fakamatala fakaikiiki 'oku ne 'ilo 'oku loi pe takihala 'i ha me'a,

'oku ne fakahoko ha hia pea 'oku ala mo'ua 'oka halaiia ki ha tautea pa'anga 'e 'ikai laka hake 'i he \$20,000 pe nofo popula ki he vaha'ataimi 'oku 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e 4, pe fakatou'osi, pea, kapau ko ha toe m'oua 'amui 'i ha hia tatau ki ha tautea pa'anga 'e 'ikai laka hake 'i he \$50,000 pe nofo popula ki he vaha'a taimi 'e 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e 5 pe fakatou'osi.

(2) Ka 'i ai ha taha -

- (a) 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha tu'utu'uni ki he mo'ui lelei 'a e kakai kuo 'oatu 'i he kupu 11;
- (b) 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha fanongonongo 'oku 'oatu 'i he kupu 12 ;
- (c) 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha tu'utu'uni afe'i 'i he kupu 117 ;
- (d) 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha tu'utu'uni 'i he kupu 119 ;
- (e) 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha tu'utu'uni angafai 'o maumau ai 'a e kupu 150 ;
- (f) 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha fatongia 'i he kupu 152 ;
- (g) 'oku fakamafola matu'aki ta'etokanga ha mahaki fanongonongo 'o maumau ai 'a e kupu 161;

- (h) 'oku ne fakafaingata'a'ia'i ha taha fakahoko tu'utu'uni 'i he fakahoko honau ngaahi fatongia 'i he 162;
- (i) 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha fiema'u pe fekau 'oku fai 'i he kupu 181;
- (j) 'oku 'ikai ke ne 'oatu ki he 'ofisa fakamafai ha tokoni fakapotopoto 'o fakatautu ki he kupu 185 ;
- (k) 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha tu'utu'uni tauhi 'o maumau ai 'a e kupu 189;
- (l) 'oku ne fakafaingata'a'ia ha 'ofisa tali fakatu'utamaki fakavavevave 'o maumau ai 'a e kupu 198 ;
- (m) 'oku 'ikai ke ne tokoni ki ha 'ofisa fakamafai 'o maumau ai 'a e kupu 218 ;
- (n) 'oku 'ikai ke ne tali ha ngaahi fehu'i 'oku fiema'u 'e he kupu 219;
- (o) 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha fekau 'i he kupu 225;
- (p) 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha ngaahi fekau 'i he kupu 231;
- (q) 'oku 'ikai ke ne 'oatu tohi ngaue 'o maumau ai 'a e kupu 232;
- (r) 'oku 'ikai ke ne faipu ki he ngaahi fekau 'oku 'oatu 'i he kupu 234;
- (s) 'oku ne fakafaingata'a'ia'i ha 'ofisa fakamafai 'i he kupu 235; pea
- (t) 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha ngaahi fatongia kuo hilifaki 'i he kupu 239. 'oku ne fakahoko ha hia pea 'oku ala mo'ua 'oka halaia ki ha tautea pa'anga 'e 'ikai lakahake 'i he \$50,000 pe nofo popula ki he vaha'ataimi 'e 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e 5, pe fakatou'osi, pea, kapau ko ha toe faihia 'amui 'i ha hia tatau ki ha tautea pa'anga 'e 'ikai laka hake 'i he \$70,000 pe nofo popula k he vaha'a taimi 'e 'ikai laka hake 'i he ta'u 'e 7 pe fakatou'osi.
- (3) Ka 'i ai ha taha 'oku 'ikai ke ne faipau ki ha fiema'u pe fatongia kuo fakaha fakapatonu 'i he Lao ni 'oku ne halaia 'i he hia.
- (4) Ka 'i ai ha taha kuo mo'ua ki ha hia 'i he Lao ni 'oku 'ikai tu'utu'uni ha ha tautea makehe ki ai, kuo pau ke ala mo'ua ia -
- (a) kapau koha 'uluaki hia, ki ha tautea pa'anga 'e 'ikai laka hake 'i he \$1000 pe ko e nofo popula ki he vaha'a taimi 'e 'ikai laka hake 'i he mahina 'e tolu, pe fakatou'osi;
- (b) kapau ko ha toe fai hia kimui, ki ha tautea pa'anga 'e 'ikai laka hake 'i he \$2000 pe ko e nofo popula ki he vaha'a taimi 'e 'ikai laka hake 'i he mahina 'e ono, pe fakatou'osi.

238. Kaunga ki he ngaahi ngaue pe ta'efakahoko ha ngaue 'e he kau fakafofonga

- (1) 'E ngofua ke fakamo'oni'i 'a e tu'unga fakakaukau 'a ha taha 'aki ha fakamo'oni 'o ha ngaue pe ta'e fakahoko ha ngaue 'e he fakafofonga 'o e taha ko ia 'i loto 'i he mafai totonu pe mahino 'o e taha fakafofonga tukukehe ka fakamo'oni'i 'e he taha koia, neongo kapau na'e matu'aki tokanga, na'e 'ikai ke ne mei lava 'o ta'ofi 'a e ngaue pe ta'efakahoko 'o e ngaue ko ia.
- (2) 'I he kupu ni –
“fakafofonga” 'oku 'uhinga -
- (a) kapau koha kautaha, ki ha 'ofisa pule, taha ngaue pe ha fakafofonga 'o e kautaha; pe
- (b) kapau ko ha taha fakafofonga 'i tuitui , ki ha taha ngaue pe ha fakafofonga 'o e taha fakafofonga 'i tuitui.

239. Ala mo'ua 'a e kau 'ofisa pule

- (1) 'Oku fai hia ha 'ofisa pule 'o ha kautaha 'i he Lao ni kapau na'e 'ikai ke ne fakapapau'i ke talangofua 'a e kautaha ki he Lao ni.
- (2) Ko ha fakamo'oni na'e fai 'e he kautaha ha hia 'i ha tu'utu'uni 'a e Lao ni ko e fakamo'oni foki ia na'e fakahoko 'e he 'ofisa pule takitaha 'a e hia tatau.
- (3) Ko e taukapo ia ki ha 'ofisa pule ke ne fakamo'oni'i –
- (a) kapau ko e 'ofisa na'e 'i ha tu'unga 'e lava ke ne uestia ai 'a e angafai 'a e kautaha fekau'aki mo e hia, na'e fakahoko 'e he 'ofisa ko ia 'a e tokanga fakapotopoto ke fakapapau'i 'oku talangofua 'a e kautaha ki he tu'utu'uni ko ia; pe
- (b) na'e 'ikai ke ne 'i ha tu'unga ke ne uestia 'a e angafai 'a e kautaha 'o fekau'aki mo e hia ko ia.

240. Tukuatu 'o e mafai

'E ngofua ke tuku atu 'e he Talekita 'a hono ngaahi mafai 'i he Lao ni ki ha taha taau 'oku ma'u taukei mo poto fe'unga 'a ia foki ko ha 'ofisa pe taha ngaue fakapule'anga.

241. Malu'i 'o e kakai makehe mei he mo'ua

- (1) 'Oku 'ikai ke mo'ua sivile ha taha makehe ki ha ngaue, pe ha ta'efakahoko ngaue kuo fai, 'i he loto ma'a pea 'ikai ta'etokanga 'i he Lao ni.
- (2) 'I he kupu ni “taha makehe” 'oku 'uhinga ia –
- (a) ko e Minisita;
- (b) ko e Talekita;
- (c) ko ha taha 'oku ngaue 'i he mafai foaki mei he Talekita;

- (vi) tu'utu'uni ki he ngaahi tu'unga ki hono fo'u, malohi, ivi, ma'a, tu'unga lelei pe ha fa'ahinga 'ulungaanga kehe 'o ha me'akai;
- (vii) fekau'aki mo e hu mai pe hu atu 'o e me'akai, ke fakapapau'i 'oku faipau ki he Lao ni;
- (viii) fekau'aki mo e anga hono teuteu'i, fakatolonga, fa'oaki, tauhi, fe'ave'aki, mo hono tesi 'o ha me'akai, ki he lelei, pe ke ta'ofi 'a e hoko ha maumau ki he mo'ui 'a e konisiuma, taha 'oku ne ngaue'aki pe taha fakatau, pea ke fakahoko 'a e ngaahi tu'unga fe'unga fakahaisini ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngaue ni;
- (ix) fekau'aki mo e uta holo 'o e me'akai 'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Lao ni kau ai 'a e laiseni 'oe ngaahi me'alele 'oku ngaue'aki ki he 'ave ko ia;
- (x) ke fekau 'a e ni'ihi 'oku nau fakatau atu 'a e me'akai, ke nau tauhi ha ngaahi tohi mo e ngaahi lekooti 'oku pehee 'e he Minisita'oku taau ke fakahoko lelei 'aki 'a e Lao ni;
- (xi) ke tu'utu'uni ki hono 'analaiso pe sivi 'o e me'akai, ki he taumu'a 'o e Lao ni pe ki ha ngaahi taumu'a kehe pea ke tu'utu'uni ki he totongi ke hilifaki ki he 'analaiso ko ia pea mo e founga 'o e fakahoko 'o e 'analaiso;
- (xii) ke tu'utu'uni ki hono to'o ha ngaahi semipolo mei ha me'a ki he taumu'a 'o e Lao ni pe ki ha taumu'a kehe;
- (xiii) ki hono faka'ataa ha me'akai, mei he ngaahi tu'utu'uni kotoa pe mei ha ni'ihi 'o e ngaahi tu'utu'uni 'a e Lao ni pea ke tu'utu'uni ki he tu'unga 'o e faka'ataa ko ia;
- (xiv) fekau'aki mo e laiseni 'o e ngaahi fale 'oku teuteu'i ai ha me'akai; pehee ki he ni'ihi 'oku nau teuteu'i 'a e me'akai ko ia;
- (xv) tu'utu'uni ki he ngaahi tu'unga lelei 'o e ivi fakame'akai (microbiological) 'o e me'akai ko ia;
- (xvi) ki he ngaahi founga ke toe fakafoki mai 'aki ha me'akai;
- (xvii) tu'utu'uni ki he ngaahi fakaikiiki 'o ha fa'ahinga me'a 'oku tau ki he me'akai, kau ai hono kofukofu ke ta'ofi hono 'uli'i mei he 'ataakai kae pehee ki he me'a ko ia 'oku tau ki ai; pea
- (xviii) tu'utu'uni 'oku pe 'e ngofua ke tu'utu'uni 'i he Lao ni

Ka kuo pau kapau 'oku fa'u ha tu'utu'uni 'i he Lao ni pe ha lao kehe 'o tapui pe fakangatangata ai hono tanaki atu ha me'a ki ha me'akai, ka tanaki atu ha me'a pehee, kapau na'e fai ia 'o maumau ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ko ia kuo pau ke lau 'oku fakatu'utamaki 'a e me'akai ko ia ki he mo'ui, ki he ngaahi taumu'a 'o e Lao ni.

246. Ngaahi falemate taautaha

Kuo pau ke lesisita ha falemate taautaha ki he Minisita 'a ia te ne fakamahino'i 'a e ngaahi tu'unga 'oku fiema'u ki he lesisita ko ia.

247. Fakamomofi

Kuo pau ke tomu'a fakangofua 'e he Minisita 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki hano teu fakamomofi ha taha pekia.

KONGA 15– NGAHI ME'A KEHEKEHE

248. Faipau fekau'aki mo hono fakamatala'i mo 'ave 'o e ngaahi tohi ngaue

- (1) 'Oku ngaue'aki 'a e kupu ni kapau, 'oku fakamafai pe 'oku fiema'u, ha taha ke ne fakamatala'i 'a e ngaahi tu'unga mo e ngaahi ola 'o ha tu'utu'uni pe ha me'a kehe 'i he Lao ni, pe ke ne 'oatu ha fakamatala pe ha fakaha ki ha –
  - (a) tamasi'i; pe ki ha
  - (b) matu'a 'a ha tamasi'i, pe taki taha kinaua pe ha taha pe 'okinua.
- (2) 'Oku ngaue'aki 'a e kupu ni kapau 'oku fiema'u ha taha ke ne fakapapau'i 'a e loto 'o e ongo matu'a ha tamasi'i.
- (3) Kuo pau ke fakahoko 'a e tu'utu'uni ko 'eni 'e he taha ko ia 'i he me'a pe 'oku fakapotopoto 'o fakatatau ki he ngaahi me'a 'oku hoko.

249. Ngahi mafai fa'u tu'utu'uni

'E ngofua kihe Minisita, 'i he loto ki ai 'a e Kapineti, ke ne fa'u ha ngaahi tu'utu'uni ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi taumu'a 'o e Lao ni pea, tautefito, ke tu'utu'uni k ihe ngaahi me'a ko 'eni ke fakalelei'i, paotoloaki, mo malu'i 'a e mou'i lelei 'a e kakai pea ke tu'utu'uni ki he ;

- (a) ki he ngaahi tu'unga 'o e vai ma'a pe vai inu;
- (b) ki he ngaahi mahaki fanongonongo mo e ngaahi mahaki fanongonongo 'oku pule'i ki he taumu'a 'o e Lao ni;
- (c) ki he ngaahi me'a 'a ia ko ha ngaahi fakatu'utamaki ki he mou'i lelei 'a e kakai ki he taumu'a 'o e Lao ni;
- (d) ki he kakai pe ngaahi kalasi 'o e kakai 'e ngofua ke fokotu'u ko ha kau 'ofisa fakamafai;
- (e) ki he ngaahi fiema'u ki he fakamatala mo e ngaahi fanongonongo mo e fakaha;
- (f) ki he (ngaahi fiema'u fekau'aki mo e huhu malu'i mo e polofileki (prohylaxis);
- (g) ki he ni'ihi 'e tukuange ki ai 'a e fakamatala kihe taumu'a 'o e kupusi'i 138(3) (d);
- (h) ki he ngaahi fiema'u fekau'aki mo ho no foaki atu ha ngofua ke hu ki taulanga pea mo hono tukuange 'a e me'a uta'anga, kau folau mo e ngaahi koloa mei he kolonitini;

- (i) 'a e ngaahi tu'unga 'e malava ai ke foaki atu ha faka'ataa mo'ui lelei ke tukuange 'aki ha ngaahi me'a uta'anga, kau folau mo e ngaahi koloa mei he kolonitini;
- (j) ki he ngaahi fiema'u ki he ngaahi naunau 'i he ngaahi poini hu'anga mo e mavahe'anga ki he taumu'a 'o e kupu 102;
- (k) ki he ngaahi me'a uta'anga ki he taumu'a 'o e kupu 115;
- (l) ki he ngaahi fiema'u fekau'aki mo e ngaahi koniteina mo e ngaahi feitu'u fakaheka koniteina;
- (m) ki he ngaahi me'a 'oku hoko ki he taumu'a 'o e kupu si'i 115(1) (c);
- (n) ki he ngaahi foomu mo e ngaahi fakamatala ki he taumu'a 'o e Lao ni;
- (o) ki he ni'ihi mo e kalasi 'o e kakai 'e vahe'i ke hoko ko e kau 'ofisa tali fakatu'utamaki fakavavevave 'i he kupu si'i 177(1);
- (p) ki he faka'auha 'o e ngaahi me'a 'ikai ma'a;
- (q) kihe fakahoko 'o e ngaahi founa ke ta'ofi pe fakasi'isi'i 'aki 'a e mahaki kau 'a e ngaahi me'a 'oku fokotu'u mai mei he Kautaha Mo'ui 'a Mamani 'i he Ngaahi Tu'utu'uni Fakavaha'apule'anga ki he Mo'ui Lelei;
- (r) ki he 'oatu 'o e faito'o, me'a ki he fetukutuku mo e fale nofo'anga ki he kakai 'oku puke;
- (s) ki he fe'ave'aki mo faka'auha 'o e sino mate, 'o kau heni 'a e tapui mo hilifaki ha ngaahi tu'unga ki he fe'ave'aki hoko 'o e sino 'o e pekia ki loto pe kitu'a mei Tonga;
- (t) ke fakamavahe'i, faito'o siemu mo faito'o 'o e kakai 'oku nau ma'u ha mahaki fanongonongo;
- (u) ke fakamavahe'i pe siofi fakafaito'o mo muimui'i ha ni'ihi 'oku mahalo'i 'oku nau puke ha mahaki fanongonongo, 'o ha ni'ihi 'oku nau pule'i pe 'oku nau tokanga'i 'a e ni'ihi 'oku nau puke mei ha mahaki fanongonongo, pea mo e ni'ihi kehe 'oku ngalingali ke nau ma'u 'a e mahaki fanongonongo;
- (v) ki hono ta'ofi 'o e fakamafola 'o ha mahaki fanongonongo 'e ha ni'ihi 'oku nau fetu'utaki pe nau fetuku holo pe tauhi 'a e kakai pehee 'o fakatatau ki he muimui'i fakafaito'o, pea ke fakangatanga 'a e fe'alu'aki mo hono faito'o 'o e kakai pehee;
- (w) ki he ngaahi sivi pe ngaahi fakatotolo fakakiliniki, fakakemikale, siemu, mo ha ngahi sivi pe fakatotolo kehe 'oku fiema'u ke fakapapu'i pe 'oku 'puke ha taha pe 'oku ma'u 'e ha taha ha mahaki fanongonongo pe 'oku ne fetuku ha mahaki fanongonongo, pe kuo 'ikai toe puke ha taha na'a ne ma'u 'e ha mahaki fanongonongo pe 'oku ngalingali 'oku 'ikai ke ne toe ma'u 'a e mahaki pe ko e siemu;

- (x) ke tapuni 'o e ngaahi feitu'u, pe ko e pule'i mo fakangatanga 'o e 'alu kihe ngaahi feitu'u ko ia, ke ta'ofi pe ke fakangatanga 'a e mafola 'oha mahaki fanongonongo;
- (y) ki he ngaahi fatongia 'o e matu'a pe kau tauhi fanau 'o e fanau 'oku nau puke mei he, pe kuo nau toki puke mei ha pe na'a nau lavelaveili ke ma'u, 'e ha mahaki fanongonongo, mo e fatongia 'o e ni'ihi 'oku nau pule'i 'a e ngaahi ako fekau'aki mo e fanau ko ia;
- (z) ki hono pule'i, fakangatanga, pe tapui 'o ha fakataha'anga, pe ko hono fakahoko pe ko e kau atu ki ha ngaahi fakataha fakatokolahi;
  - (aa) ki hono pule'i mo fakangatanga 'o e fe'alu'aki 'i he hala mo e fe'alu'aki 'a e kakai 'i loto pe mei ha 'elia 'oku lahi ai 'a e mahaki fanongonongo;
  - (bb) ki he ngaahi fanongonongo 'a e kau toketa mo ha ni'ihi kehe fekau'aki mo e ngaahi mahaki fanongonongo, mo e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi totongi ke totongi ki he ni'ihi ko ia fekau'aki mo e ngaahi fanongonongo pehee;
  - (cc) ki hono fokotu'utu'u 'o ha ngaahi komiti ke tokoni kihono fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni 'o e Lao ni;
  - (dd) 'a e ngaahi hia ko hono maumau'i pe ko e ta'e fakahoko ha tu'utu'uni 'e fa'u 'ihe Lao ni pe ha fekau pe ha tu'utu'uni kuo fai pe 'oatu 'i ha tu'utu'uni pehee; mo e
  - (ee) ki he ngaahi tu'unga fekau'aki mo e me'akai pea tautefito kae 'ikai ha filifilimanako 'o fekau'aki mo ha ni'ihi 'o e ngaahi me'a ko 'eni –
    - (i) fakaha 'oku mahaki'ia ha me'akai pe ha kalasi me'akai kapau 'oku 'i he me'akai ko ia ha mahaki pe faito'o pe kalasi mahaki pe faito'o 'oku 'osi fakaha pe kuo tanaki ki ai pe to'o pe kuo 'ikai 'ai ki ai;
    - (ii) 'a e leipolo mo hono kofukofu mo e tu'uaki fakatau atu mo e faka'ali'ali ke fakatau atu 'o e me'akai;
    - (iii) 'a e lalahi, fuo mo e ngaahi fotunga 'o e kofukofu 'o e me'akai;
    - (iv) 'a e fakatau atu mo e ngaahi tu'unga ki hono fakatau atu 'o e me'akai; pea
    - (v) ki he anga hono ngaue'aki ha fa'ahinga faito'o pe me'a 'a ia 'oku fa'u 'aki ha me'akai, ke 'oua 'e takihala'i pe kakaa'i 'a e konisiuma pe taha fakatau fekau'aki mo hono lelei, lahi, anga, mahu'inga, fa'unga, ola, lelei pe malu pe ke ta'ofi ha hoko ha maumau ki he mo'ui 'a e konisiuma pe taha fakatau mai;

Ka kuo pau kapau 'oku fa'u ha tu'utu'uni 'i he Lao ni pe ha lao kehe 'o fekau'aki mo e fa'u 'o ha me'akai 'o taumu'a ke fakatau atu, pe 'oku tapui pe fakangatangata ai hono tanaki atu ha me'a ki ha me'akai ko ia, kuo pau ke lau ki he taumu'a 'o e kupu ni, 'oku fiema'u 'e he taha fakatau 'o e me'akai ko ia, tukukehe ka fakamo'oni'i 'oku 'ikai, ha me'akai 'oku faipau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a ia 'oku 'i loto ai 'a e ngaahi me'a totonu pea lahi mo fa'u 'aki 'a e ngaahi me'a totonu 'oku ha 'i he ngaahi tu'utu'uni.

250. Fakapekia mo e Fakahaofi

- (1) 'Oku fakapekia heni 'a e ngaahi Lao ki he Mo'ui 'a e Kakai, 1992.
- (2) Ko e ngaahi tu'utu'uni na'e fa'u 'i he ngaahi Lao ki he Mo'ui 'a e Kakai 1992 'a ia 'oku ngaue'aki 'i he taimi 'e kamata ngaue'aki ai 'a e Lao ni 'e hoko atu pe hono ngaue'aki 'o hangee pe na'e fa'u kinautolu 'i he Lao ni.
- (3) Kuo pau, ko e tu'utu'uni, ngaahi fokotu'u, ngaahi tohi fakamo'oni, ngaahi laiseni pe ngaahi fanongonongo kuo 'oatu pe foaki 'i he Lao ki he Mo'ui 'a e Kakai 1992, 'e kei hokohoko atu hono ngaue'aki tukukehe 'i ha me'a 'oku nau fepaki ai mo e Lao ni, 'o hangee pe na'e fa'u pe foaki kinautolu 'i he Lao ni.

Na'e tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho ni 3 'o Novema, 2008.

BY AUTHORITY:

Metuisela Falesiva, General Manager
2009.